

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 87
(19718)
2023 чылдың
ноябрь 15
среда

Хүннүң үнери — 07:59
Ажары — 16:53
Хүн дурту — 8:54

Садар өртээ
хостуг

12+

Кол чүүл — уруг-биле чугаалажыр

Материалды 6-ки арындан номчуур.

Алдын уургайында шыдамык кижилер

Тываның чедери берге база бир кайгамчык ораны Кунгуртугда «Ойна» алдын уургайы ажылдап турарын билбес кижилер чок. Ооң баштайгы тургузукчузу Анатолий Афанасьевич Неволин республикада билдингир кижилерниң бирээзи...

/ 4-кү арында

Ээлери тоомча чок

Бо шагда интернет, соцчеткилер деп чүүлдер бар апарганда — магалыг-ла! Оран-делегейиниң кайы-даа булуңнарында, кайы чурттарда чүү болганын, чүнү чугаалаанын безин дыңнап, көрүп олурар...

/ 7-ги арында

151 692

республиканың чурттакчызы
гриппке удур тарылганы алган.

Албан тарыдарын сагындырган

Бо неделяда республикада сезоннуг халдавырлыг гриппке удур 33950 санныг вакцина келгенин ТР-ниң Кадык камгалал яамызы дыңнаткан. Республиканың 151 692 чурттакчызы азы тарыышкын планының 76 хуузу камгалал тарылганы салдырткан. Ынчалза-даа Росхереглелхайгааралының регионалдыг эргелели чамдык ажыл берикчилери санитарлыг хоойлужудулга езугаар ажылдакчыларынга тарылга салдыраарын саада-дып турарын демдеглээн.

Чурттакчы чоннуң аарыычал бөлүүнде кижилерни, бичии уругларны тарыыр кылдыр вакцина ам үш дугаар келгени бо. Август төнчүзүнде база сентябрьда келген ийи партия – «Ультрикс Квадри» база «Совигрипп»-биле 6 айдан өрү харлыг чаштарны, 60 хардан өрү назылыг кырганнарны, иштиг херээженнерни база хөй кижилер-биле сырый ажылдап турарларын тараан.

33 950 санныг вакцинаны садарынга республика бюджетинден 6 млн ажыг рубльди тускайлаан.

Ажыл берикчилери 4810 кижини тарытканын эпидемиологтар дыңнаткан. ТР-де ИХЯ, ФККА ТР-де эргелели, Росгвардияның ТР-де эргелели, Россияның ОБЯ ТР-де кол эргелели, «Тардан голд» КХН, «Лунсин» КХН, «Восток» КХН, «Ойна» алдын артели, «Тываның даг-руда компаниязы» БК боттарының ажылдакчыларын тарыткан. Чамдык улуг ажыл берикчилери ажылдакчыларының санитарлыг чаагай чоруунга тоомча чок болуп турарын регионалдыг Росхереглелхайгааралы айыткан.

Ооң чижээнге, «Тардан голд» КХН-ни айтып болур. Ында ажылдап турар 400 ажыг кижиден 153 кижиге тарыткан азы коллективтин 34,7 хуузу. «Тываның даг-руда компаниязы» КХН бүдүрүлгедэ ажылдап турар ажылчыннарның чүгүл 8,5 хуузу вакцинаны салдырган. «Межегейхемүр» БК КХН тарыткан кижилериниң медээзин шуут бербээн.

Росхереглелхайгааралдың ТР-де эргелели юридиктиг черлерниң адресинче санитарлыг хоойлужудулга албан сагыыр негелделерин хажы-дып болбазын сагындырган бижики чоруткан.

/ ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

Кыдат корпорация-биле кады ажылдаар

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Кыдаттың «Цзыцзинь» деп корпорация-зының удуртулгазы-биле ужуражып, келир үеде кады ажылдаарын дугуржуп алган.

«Лунсин» амгы үеде бистиң кол инвесторувус болуп турар. Ол «Цзыцзинь» корпорацияның «уруу» болур. Регионнуң эрге-ажыын кол кичээнге-ге албышаан, бүдүрүкчүлүг ажыл-агыйжы харылзаалар-

ны тургузуп тур бис. Кыдат корпорация-биле кады ажылдажылга үезинде чедип алган арга-дуржулга-амгы бо үеде болза, инвестициялыг политиканы сайзырадырынга болгаш республикага чаа инвесторларны хаара тударынга ажыглап турар бис.

Тываның бүдүрүлгелеринге «Цзыцзинь» деп корпорация чогуур үезинде хөй акшаларны кириген. 2008–2010 чылдарда болуп турган кризис безин

ажылды ара соксадырынга чедирбээн болгай. Бөгүндө даг-байлакшыдар комбинатка 25,5 млрд рубль инвестицияны кириген. «Лунсинде» бистиң сес чүс ажыг чаңгыс чер чурту-тугларывыс ажылдап турар.

Россияның даштыкы экономиктиг харылзааларны Чөөн чүкче, Ылаңгыя Кыдатче, углап турары болза, Тыва биле «Цзыцзинь» деп корпорацияның аразында харылзааларны сайзырадырынга чаа аргаларны тургузуп берген.

Бөгүн төлөвилелдерниң тодаргай түңнелдерин болгаш хуусааларны ылавылап, келир үеде кады ажылдажылганың кызыгаарларын демдегледип алдывыс. Республиканың девискээринде ажылдап турар корпорация чоннуң социал амы-дыралынга ажыктыг чүүлдерге кол кичээнге салыр, регионнуң эрге-ажыктарына когарал чедирбес, кады ажылдажылганы амгы үеде ышкаш ол хевээр чорудар ужуруг дээрзин кыдат талага айтып чугааладым» — деп, регионнуң удуртукчузу Владислав Ховалыг социал четкиде блогунга бижээн.

/ Р. ДЕМЧИК.
Ада ТЮЛЮШТУҢ тырт-тырган чуруу.

2023 чылдың тулган күрүне албан-хаакчызы

«2023–2028 чылдарда күрүне хамааты албанын хөгжүдери» күрүне программазының хемчээ-биле Тываның тергийн күрүне албан-хаакчызы ат дээш мөөрейни бир дугаар эрттирген. Күүсекчи болгаш күрүне эрге-чагырга органнарында ажылдап турар 32 албан-хаакчы мөөрейге киришкен. Регионнуң Баштыңы Владислав Ховалыг мөөрейниң тиилекчилеринге байыр чедирген.

Күрүне хамааты албанының ат-алдарын бедидип, республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазының дээштиин хандыра-рынга улуг үлүг-хуузу кириген болгаш профессионал албан ажыл-чорудулгазында бедик үре-түңнелдерни чедип алган күрүне хамааты албан-хаакчыларын илередип база деткиир дээш, мөөрейни организаастаан.

Мөөрейниң үшкү чадазында конкурс комиссиязы шилилде турну эрткен 16 киржикчинин «Бистиң республиканың (күрү-нениң) хөгжүлдэзин кандыг арга-биле экижидип болур мен?» деп темага санал-оналын дыңнаан. Мөөрей киржикчилери албан-хүлээлгезинин аайы-биле, аңгы адырның социал-экономиктиг хөгжүлдэзинин көргүзүлгелерин экижидеринче уланган илеткелдерни кылган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламент) күрүне албан-хаакчызы Аржаан Куулар бүгү-ле шылгалдаларны чедишкенин эрткеш, хүндүлүг бириг черни ээлеп, «2023 чылдың тулган күрүне хамааты албан-хаакчызы» атка төлөптүг болган. Тыва Республиканың Дээди Хуралында күрүне албанында ажылдап турар Аяш Конгар ийиги черни ээлээн. ТР-ниң Соңгулда комиссиязының албан-хаакчызы Дозураш Шулуу үшкү черге төлөптүг болган.

Владислав Ховалыг тиилекчилерге дипломнарны тыпсып, республиканың чаагай чоруу дээш ажыл-албанынга чедишкенин күзээн.

/ ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

Бензин өртээ чиигеп турар

Кызыл хоорайның автозаправкаларында кывар-чаар материалдарның садар өртээн Тыва Республиканың Одаар чүүл болгаш энергетика яамызы хуннуң-не хынап турар.

2023 чылдың ноябрь 8-те АИ-92, АИ-95 маркалыг бензинниң өртээ ортумаа-биле 2 рубль чиигей берген.

Кызыл хоорайда эң чиик өртөктүг бензин дараазында

автозаправкаларда бар:

АИ-92 маркалыг бензин:
57 рубль – Калинин кудумчузунуң бажың 1 Ж;
58 рубль – Московская кудумчузу, бажың 30/1, Ровенская кудумчузу, бажың 35/1, Абаканская кудумчузу, бажың 47, Лопсанчап кудумчузу, бажың 43А, Бай-Хаакская кудумчузу, бажың 14;
59 рубль – Магистральная

кудумчузу, бажың 17/1, Интернациональная кудумчузу, бажың 114, Сергей Лазо кудумчузу, бажың 106;

АИ-92 маркалыг бензин:
59 рубль – Калинин кудумчузу, бажың 1 Ж;
60 рубль – Абаканская кудумчузу, бажың 47;
61 рубль – Московская кудумчузу, б. 30/1, Ровенская кудумчузу, б. 35/1, Сергей Лазо кудумчузу, б. 106, Лопсанчап б. 43А, Бай-Хаакская б. 14; Интернациональная кудумчузу, бажың 114.

Ноябрь биле декабрь айның

дургузунда өртөктөр улаштыр чиигээр.

/ Тыва Республиканың одаар чүүл болгаш энергетика яамызының медээлеринден Р. ДЕМЧИК белеткээн.

Дайынчы чаңгыс чер чурттугларывыска

УКРАИНАДА РОССИЯНЫҢ ЧОРУДУП ТУРАРЫ ТУСКАЙ ШЕРИГ ОПЕРАЦИЯДА КИРЖИП ТУРАЧАҢГЫС ЧЕР ЧУРТТУГЛАРЫВЫС ДАЙЫНЧЫЛАРГА ЭҢ УЛУГ БОЛГАШ ДОКТАМАЛ ДУЗАНЫ ЧЕДИРИП ТУРАЧ РЕГИОННАРНЫҢ БИРЭЭЗИ ТЫВА РЕСПУБЛИКА.

Ынчангаш Тывадан тускай шериг операциязынче чоруткан дайынчылар чөптүг эвес бергедээшкннерге таваржы бергеш, тыва чонундан, республиканың удуртулгазындан дузаны дилей бээр таварылгалар бар. Дуза дугайында дилеглерни Тываның удуртулгазы, тускай шериг операцияда дээш харысалгалыг албан черлери дарый сайгарып, берге байдалга таварышкан чаңгыс чер чурттугларывыска дузаны дүрген чедирер дээш, шалыпкын хөделип турар.

247 дугаарлыг десант-штурм полугунуң составында Работино — Вербовая угла-нышкынныг тулчушкуннарда киржип турар Тыва чурттуг дайынчылар техника, идик-хеп дээш өске-даа чүүлдер-биле дузалаарын социал четкилер дамчыштыр төрөөн чонундан дилээн. Агаардан разведка кылыр чаңгыс-даа квадрокоптер чогуңдан олар тулчушкуннарже дужа-келбиже, кирип турарын, тулчушкун шөлүндөн балыгланган эштерин үндүр сөөртүр күштүг автотранспорт болгаш кышкы чылыг идик-хеп херегин бистиң

чаңгыс чер чурттугларывыс дыңнаткан.

Социал четкилерге үнген бо дилег республиканың чурт-такчыларының сагыш-сеткилин доюлдурган.

Бүгү-российжи улусчу фронтунуң Тыва Республи-када регион салбырының удуртукчуз Саима Далчин бо таварылгага хамаарыштыр тайылбырны массалыг информация чепсектеринге берген. Тускай шериг опе-рациясында киржип турар бистиң чаңгыс чер чурттугла-рывыс дайынчылардан дуза

дугайында дилеглер бо-ла кээп турарын, оларга дуза-лаары-биле республиканың удуртулгазы, Улусчу фронт дээш өске-даа албан черле-ри бүгү-ле хемчеглерни ап чорудуп келгенин дыңнаткаш, 247 дугаарлыг десант-штурм полугунуң составында дайынчылар дуза дугайында дилегни социал четкилер дамчыштыр кириген болгаш, ол дыңнадыг аажок непте-реңгей болганын чугаалаан. 247 дугаарлыг десант-штурм полугунуң составында да-йынчыларга дузалаар күзел-

диг организациялар болгаш кижилер эвээш эвес дээрзин Саима Далчин демдеглээн. Чижээлээрге, пассажирлер аргыштырылгасында ажил-дап турар сайгарлыкчы Салбакай Салчак "Газель" автомашинаны, Аркадий деп сайгарлыкчы УАЗ-ты бээрин дыңнатканнар.

Чүгле 247 дугаарлыг де-сант-штурм полугунуң соста-вында дайынчыларга эвес, тускай дайынчы операцияның өске-даа участоктарында чаңгыс чер чурттугларывыска машина-техника, дайынчы дериг-херекселдер дээш өске-даа чүүлдерден дуза-ны белеткээн. ТР-ниң Дээди Хуралының бөлүк депутаттары акша-көпөөн окташкаш, УАЗ "Буханка" автомашинаны бол-гаш квадроциклди садып ал-ганнар. Бо машина-техниканы 247 дугаарлыг десант-штурм полугунуң составында бистиң дайынчыларывыска чедирип бээрин ТР-ниң Дээди Хуралы-ның аппарадының удуртукчузу, "Таблетка" деп дайынчы шолалыг М.И. Успун дыңнаткан.

Чөөн-Хемчик кожуунуң идепкейлиг чурттакчылары акшаны чыггаш, 55-ки даг-адыгжы бригаданың развед-чик-штурмовиктеринге Toyota Land Cruiser 80 автомашинаны садып берген.

Бистиң дайынчыларывыс-ка күчүлүг автомашиналар, агаардан хайгыылдың техни-

казы, артиллерия адышкын-нарындан камгаланырының дериг-херекселдери кончуг херек. Ынчангаш ТШО-же чо-рудар дузаламчыны чыырма, ону кичээнге ийе алган. Чылыг болгаш шыгывас идик-хеп, аш-чем, эм-таң база херек. Ол бүгүнү чыырынга чурт-такчы чоннуң деткимчези кончуг чулула. Чаңгыс чер чурттугларывыс дайынчы-ларга дузалаар күзелдиг кижилер Кызыл хоорайда Кызыл партизаннар кудумчу-да 30 дугаарлыг бажында 106 дугаар кабинетте Ада-чурттуң дайынчыларының өг-бүле-лериниң комитетинге, Кочетов кудумчуда 30 дугаарлыг бажында 26 дугаарлыг каби-нетте Бүгү-российжи улусчу фронтунуң регион организа-циязының күүсекчи коми-тетинге кээп, чүнүң-биле, канчаар дузалаарын билип ап болур.

Тускай шериг операциязын-да чаңгыс чер чурттуглары-выска ээлчеглиг дузаны бо хуннерде чыып доозуп турар. Машина-техникадан аңгыда, ында аш-чем, идик-хеп дээш өске-даа чүүлдер бар. Баш бурунгаар планнап турары-биле алырга, ноябрь айның ийиги чартыының баштайгы хуннеринде ээлчеглиг дуза-ны ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты Э.М. Хуурак, ТР-ниң Дээди Хуралының аппарады-ның удуртукчузу М.И. Успун ("Таблетка"), Иштики херектер органнының хоочуну А.О. Моңгуш дээш мооң мурнунда дуза кошттарын 5-6 катап чедирип чораан өске-даа эрес-дидим кижилер аппарып чедирер.

/ Ш. МОҢГУШ.

| ЧИИГЕЛДЕЛИГ ИПОТЕКА |

«Регионстрой» харыылап тур

Спутник девискээринде «Взлётная» микрорайонунда монолит материалдан тос каът хөй квартиралыг бажыңны тудуп эгелээнин шупту билир бис. Чоокта чаа аңаа немей база шак-ла ыңдыг бажыңның тудуун эгелей берген. Ийи бажыңның бирээзинде-ле 162 квартира бар. Бир, ийи, үш өрээлдиг болгаш студия 29-тан 71 дөрбелчин метрге чедир хемчээлдиг квартиралар бар.

Ук бажыңнарны «Регион-строй» КХН тудуп турар. Олар Тывада бо күзүн эгелээн чиигелделиг ипотека программасы-биле кварти-раларны чүгле банк тава-рыштыр садып турар.

Чиигелделиг ипотека про-граммасы болгаш чаа тутту-нуп турар бажыңнарга хамаа-рышкан айтырыглар, чижээ, риэлторлар чаа туттунуп турар квартираларны садып алгаш, өртөөн өстүргөш, садып эгелээн азы кварти-раларның өртөктери баштайгы

турганындан чүге өзе берген дээн ышкаш айтырыглар чо-ну сонургадып турар.

Бо дугайында «Регион-строй» КХН-ниң садыг-саа-рылга килдизиниң даргазы Рудик Куулар-биле чугаа-лаштывыс.

— Рудик Эдуардович, чии-гелделиг ипотека программа-зы эгелээнден бээр силерниң тудуг компаниязындан каш бажың саттына берген ирги?

— Бо программаны 2 хуулуг деп чугаалап турар бис. Херек кырында алыр болза, 1,7 хуу-дур ийин. 2 хуу деп мугурлай адааны ол. Ук программа эгелээнден бээр 60 хире бажың ээлериң холунче ыяк кирген. Сат-тыңган бажыңнарның саны ам-даа немежир. Чүге дээр-ге дыка хөй квартиралар садыг-лажышкынды чоруп турар. 2 хуулуг ипотека програм-мазы эгелээр бетинде, дыка хөй улус «өг-бүле ипотеказы» деп өске программа-биле 5,7 хууга чээлини эрттирип алгаш турган. Ынчан эрттирип

алганы 5,7 хуулуг ипотеказын банкыже чагыг киригеш, 2 хуулуг программаже чамдык улус кирип эгелээн. Катап ипотека эрттирерге, хөй кезинде эрте берген-даа болза, а бир чамдык улуска банк чөпшээрвейин барган таварылгалар база бар.

— Ооң чылдагааны чүдөл?

— Олар 5,7 хуулуг ипотека-ны эрттирип алгаш, өске кре-диттер ап четтигипкен болур. Ындыг таварылгада эртпейн баар.

29,39–29,54 дөрбелчин метр студия квартиралар бар. Чаңгыс өрээлдиг квартира дээр-ге 39,32–38,06 дөрбелчин метр квартира-дыр ийин. Өске компанияларга деңнээрге, бистиң өртөктөривис чиик. Дөрбелчин метрни 105 муң рубльга садып турар бис.

— Квартираларның өртээ чүге өзүп турар ирги?

— Дөрбелчин метрде 105 муң рубль дээр-ге чиик өртөк-тир. Чамдык тудуг компания-лары дөрбелчин метрде адаа-ла 150 муңдан өрү өртөккө

садып турар. Чамдыызы ха-рын-даа мырыңай дөрбелчин метрде 160 муң рубльга садып турар. Чонга эптиг байдал-дарны тургузар дээш, бистиң компания өртөк өстүрбээн бис. Амгы үеде студия болгаш чаңгыс өрээлдиг бажыңнар чок. Шупту саттына берген. Эгезинде база сагындырдым, чамдык квартиралар садыг-лаашкын чадазында.

— Квартираны баш удур чагып алырының (бронь) ду-гайында чүнү чугаалап болур силер?

— Банкыга ипотеканы эрт-тирип алган садып алыкчы бистиң компанияга чедип келирге, ол кижиден кан-дыг-даа акша-төгөрик албайн турар бис. Ипотеканы эртти-рип алгаш келген кижик кайы бажыңда, каш дугаар каътта, каш дугаар бажыңны алырын боду билип, эрттирип алган чээлизиниң түңүңе дүүштүр шилип алырга, «Дом клик» та-варыштыр эрттирер бис. Бис-тин талавыстан кандыг-даа кажарлаашкын болдунмас. Баш удур чагып каан бажың деп чүве чок. Эрте берген ипо-текалыг улус, биске келгеш, дораан садып аппаар.

— Баштайгы төлээр дады-выры чечел?

— Тускай «Эскроу» агар сан таварыштыр ажилдап турар бис. Чижээлээрге, бажыңның өртээ 3 сая болган дижи, ол 3 саяның 15,1 хуузу баштай-гы төлээр дадывыры болур. Квартираның өртээниң 15,1 хуузу банкыда ажыдып каан «эскроу» агар санче шилчи-дер. Ону бисти таварыштыр эвес, а банкыга баргаш, шак ол ажыдып белеткеп каан тус-кай агар санче чорудар-дыр ийин. Банкыдан алган ипотека акшазы-биле бодунуң баштай-гы дадывырының акшазы ол баш удур ажыдып каан «эскроу» агар санче кирер.

— Баштайгы дадывыр 15,1 хуу-дур. Ону төлээр акшазы чок кижик чиигелделиг ипоте-ка ап шыдавас ышкажыл?

— Ийе, баштайгы дадывыр акшазы чокта, ипотека алыры болдунмас.

Үстүнде санап адааным айтырыгларга долу харыыны чаңгыс респондент харыылап шыдавас деп билдингир. Ын-чангаш чамдык айтырыглар-ның харыыларын дараазында үндүрүлгеден номчуур силер.

/ Айдың ОНДАР.

Алдын уургайында шыдамык кижилер

ТЫВАНЫҢ ЧЕДЕРИ БЕРГЕ БАЗА БИР КАЙГАМЧЫК ОРАНЫ КУНГУРТУГДА «ОЙНА» АЛДЫН УУРГАЙЫ АЖЫЛДАП ТУРАРЫН БИЛБЕС КИЖИ ЧОК.

Ооң баштайгы тургузукчузу Анатолий Афанасьевич Неволин республикада билдингир кижилерниң бирээзи. Ол Иркутскага даг-руда талазы-биле болгаш журналист эртемни чедип алган. Ооң бир онзагай чүүлү — «Шын» солунга корреспондент кылдыр ажылдап чорааны. Парлалга адырынга 10 чыл ажылдааш, номга алдын тывыжының дугайында медээлер чыыры-биле чорупкаш, ук ажылды сонургап, аңаа олчаан турумчуй берген. Ооң ачазы даг инженер, а кырган-ачазы алдын тывыкчызы чораан. Анатолий Неволин бөдүүн ажылдакчыдан эгелээш, чоорту өссө-өссө, удуртукчу апарган.

/ Анатолий Дудко.

дакчыларга хамаарылгазы база оон-даа өске хөй-хөй өскерлишкиннер болганы төөгүде демдеглеттинген.

Назын кырыыр, делегейде чүү-даа чүве солчулгалыг. Бодунуң ээлчээнде алдын тывыжының удуртулгазы ооң оглу Олег Дудкога келген. Амгы үеде 3 дугаар салгалы Анатолий Дудко ук алдын тывыжын удуртуп турары бо.

Уургайның ажыл-ижи чүгле удуртукчулардан эвес, а ында ажылдап турар быжыг туруштуг, ажыл-ишчи, шыдамык кижилерден база онза хамааржып турар. Чижээ, оларның бирээзи Александр Ооржак уургайга барык 20 чыл дургузунда ажылдап келген. «Бүгү талазы-биле хандырыттыганын мындыг ажыл кайда

боор. Эртенгиңиң 7.00 шактан кезээкиниң 19.00 шакка чедир ажылдаар. Чемгерер, идик-хепти аштап-арыглап бээр, эң-не кол чүүл — ажылдакчыларның кадыкшылын хайгаарап, эмнээшкини чорудуп, дузаны чедирип турар эмчилер бары өөрүнчүг. Телевизорну-даа көрүп, чоок кижилеривис-биле телефон дамчыштыр харылзажып турар бис. Интернет хереглээр улус коштуруп алган ажыглап турар. Маңаа чүгле кижилер бодунуң хүлээлгезин күүседир артар» — деп, Александр Ооржак чугаалаан. Ол ыңча чылдар иштинде уургайга чаңчыгып, харын-даа чаныксавас, Кызылга баргаш, ынак коллективин сакты бээрин база демдеглээн. Шак бо ышкаш ажылынга бердинген кижилер ажылдап турда, уургайның сайзырап турары чугаажок.

«Ойна» алдын уургайында кандыг кижилер чок дээр. Олар шупту-ла ажылынга бердинген, тура дүшпес кижилер. Родион Монгуш Эми участогунда «БелАЗ» маркалыг техника башкарып, 2015 чылдан тура ажылдап турар. Билеликке база Бодайбо хоорайга тус-тусунда арга-дуржулга кирип алганын ол онзалап демдеглээн.

Аңаа ажылдап тургаш алган эге билиглерин бот-өөредилге дузазы-биле чоорту сайзырадып, амдыгаа чедир бодунуң ажылын шиңгээди чоруур кижилерниң бирээзи. Ол 5 ажы-төлүн эртем-биликке чедирип, бут кырынга тургузар дээш, кызып ажылдап чоруур. Эң-не бичиизи 11-ги класстың доозукчузу, арктанары ада-иезинге өмөк-дөмөк болуру-биле эртем чедип өөренип чоруурлар. «Меңээ хөй ажы-төлдүг кижиге бо ажыл кончуг тааржыр. Шалыңны айда 2 катап, харын-даа чыл төнчүзүндө шаңнал акшаларны база бээр. Эртенгиңиң 5.00 шактан кезээкиниң 17.00 шакка чедир ажылдаар. Кандыг-даа ажылга ажылдаары кижиниң чүткүлдүг, сонургалдыг, кызымак болурундан кончуг хамааржыр. Чамдыктары 1–2 ай болгаш чоруй-даа

/ Ильян Дүпчүр.

баар» — деп, ол чугаалаан. Ооң ажылы чеже-даа берге болза, ол аңаа чалынмас.

Машина кылып билбес оолдар безин маңаа келгеш, боттарының кызымаа-биле айтыртынып, өөренип тургаш, дуржулга кирип ажылдай бээрин онзалап демдеглээн. Ындыг-даа болза маңаа чаа келген кижини өөредир бе, азы бодунуң хүлээлгезин күүседир бе, база нарын айтырыг. «Кандыг-даа техниканы чолаачы кижилер албан кылып мунары чугула. Оон башка чаа техника-даа бээрге, кылып билбес болза, машина саа-давас үрелир. Ынчангаш чаа келген улус эрги техниканы септеп-селип, арга-дуржулганын көргүзүп тургаш, чаа техникага ажылдаар эргени чаалап алыр» — деп, ол демдеглээн. Оон аңгыда, алдын уургайының удуртулгазы чугу-

/ Александр Ооржак.

ла херек мергежилдерге база ажылдакчыларын өөредип апарар.

Эрзин кожуунуң Бай-Даг сумуздун Ильян Дүпчүр алдын уургайында 3 чыл ажылдап турар. «Чонну ажылга хаара тудар төптүң саналы-биле мында БелАЗ чолаачызы болуп ажылдай бергенимге өөрүүр-дүр мен. Алдынны канчаар казып, болбаазырадып турарын сонургап көөрү мээң изиг күзелим. Чуртталгада белен чүве кайда боор. 9–10 ай дургузунда өг-бүлөмни көрбөзүмгө, чаныксанчыг-даа апар. Ынчалза-даа чоок кижилеримни өөртүп, ажы-төлүмнү азырап өстүрер дээш, кызып ажылдап турар мен. Чогум-на бо ажылче кирип тургаш, БелАЗ мунарын бодум шилип алган мен» — деп, ол чугаалаан.

Александр Ооржак, Родион Монгуш, Ильян Дүпчүр, Сергей Шишков дээш оон-даа өске арга-дуржулгалыг, шыдамык кижилерни демдеглеп болур. «Бис оруувуска таварышкан бүгү-ле бергелерни шыдажып эртип, бурунгаар чаңгыс со-рулгалыг чоруп олургаш, чүгле коллегалар эвес, а харын-даа ёзулуг өг-бүлө апардывыс. Бот-боттарывысты деткижи, кижилерниң чедишкенин-ринге өөрүп, шаптаразыннарны деңге ажып эртип чоруур бис. Коллективте кайгамчык кижилер чыгып келгенинге чоргаарланыр-дыр мен» — деп, «Ойна» алдын уургайының амгы удуртукчузу Анатолий Дудко чугаалаан.

/ Чыжыргана СААЯ,
Самба НОРБУЖУКТУҢ
тырттырган чуруктары.

Продукция бүдүрүкчүлериниң даңзызын калбарткан

Тываның Чазаа аграржыларның импортту солуур хандыраарына херек экономиктиг ажыл-чорудулга хевирлериниң регионда даңзызын немээр дээн саналын деткээн. Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг ноябрь 9-та чогуур доктаалга атты салган.

Импорт солуур даңзыда бар 28 ажыл-чорудулгага немей 7 углянышкын кирген. Олар шупту көдээ ажыл-агыйына — эът болгаш

эът аймаан, балыкты болбаазырадыры база консервалаары, үнүш үзүн болгаш мал чаан, сүт продукциязын, далганны, крупаларны, крахмалды, дириг амытаннарның белең чөмнөрин, эзиртпес суксуннарны, минералдыг болгаш ижер суглар бүдүреринге хамааржыр.

Ажыл-чорудулганың ол хевирлеринче инвестицияны кириерин шиитпирлээн сайгарлыкчылар импорт солуур продукция бүдүрүкчүлеринге доктааткан чиигелдерини база деткимче хемчегле-

рин алыр. Чижээ, бодунуң бизнесинге дээш черни садыглажылга чокка база бирги чылында 1 рубль түңнүг чиигелделиг ставка-биле, а дараазында ийи чылда — кадастр өртээниң 0,3 хуузу-биле хөлөзилеп апар болур.

Республикада көдээ ажыл-агыйына ажыглаар черлер чедишпес деп чүве чок. 2022 чылда чоруткан кадастр ажылдарының түңнелдеринден көөрге, Тываның 11 кожуунунда 125 муң га черни, ооң иштинде 100,1 муң га тарга шөлдерин, 16,8 муң га одарлар-

ны, 8,4 муң га сиген шөлдерин учетта алган.

Шимчевес өнчүнүң чаңгыс аай реестринде ол бүгүнү бөгүндө кириген болгаш, чер

ажылдыгларга көдээ ажыл-агыйына дээш 473 участокту берип болур.

/ ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

НОЯБРЬ 14 – БУГУ-ДЕЛЕГЕЙНИН ЛОГОПЕДТЕР ХУНУ

«Логопедия» – грек дылдан укталган, шын чугаалап өөредир дээн сөс. Бежен хире чыл бурунгаар логопед мергежил каяа-даа нептереңгей эвес турган. Ындыг мергежил чок-даа чораан болза, ооң дузазын хереглээр, чугаазы чассыг улус черле турган. Амгы үеде ол эң-не херек, эң-не кол мергежилдерниң бирээзи апарган. Ынчангаш логопед чок уруглар садтары, школалар, поликлиникалар-даа чок. Ук мергежилдин төлээлери аравыста дыка хөй апарган. Оларның бирээзи, хөй-хөй шаңналдарның эдилекчизи, Кызылдың 21 дугаар уруглар садының логопеди Оксана Голуб-биле ооң ажил-ижиниң дугайында чугаалаштывыс.

/ Кызылдың 21 дугаар уруглар садының логопед башкызы Оксана Голуб.

Кол чүүл – уруг-биле чугаалажыр

– Оксана Николаевна, логопед деп кымыл ол, ол мергежилдин ажыгы чүдө ирги?

– Амгы үениң эң-не ажык-тыг мергежилди-дир. Чүге дээрге сөөлгү үеде чаш уругларның чугаазының сайзыралы дыка кошкак апарган. Логопед шак ындыг уругларны шын чугаалап өөренип алырынга дузалаар башкы. Дыка хөй уругларның чугаалаарының функцияларында шын эвес чүүлдер хөй деп билип турар бис. Чугаа чаш кижиниң сайзыралыга чугула черни ээлеп турар. Бир эвес уруг чугааланмас чүве болза, ооң чүве сактып алыры кошкак, боданыры оожум, бодунуң бодалын өске улуска чедир дамчыдып шыдавас болур. Чамдык чугаазы багай уруглар өске

улустуң чугаазының утказын безин билбейн баар. Логопед кижиниң ажылы – бичии кижиниң чугаазының сайзыралын хынааш, бир эвес шын эвес чүүлдер бар болза, ону эдериниң маршрутун тургузуп алгаш, уруг-биле ажилдап кириптер. Школага өөренир назын четпээнде, уруглар садынга-ла, шын эвес чугаалыг уругларга чогумчалыг дузаны чедирген турар ужурлуг бис.

– Силерниң бодалыңар-биле чаш кижиниң шын чугаалаарыга шаптыктап турар чүүл чүү ирги?

– Бирээде, уруг авазының иштинге тыптып кээрге, чем холууру азы думаа-ханадан аарый бергеш, эмнени азы бир-ле берге байдалдарга таваржып, сагыш-сеткили хомудаан дээш чылдагаан-

нар аңгы-аңгы. Чамдыкта төрүттүнүп турган үеде чаш төл кемдей берип база болур. Ада-иези эмин эрттир чассы-дып кааптарга, чаш уруглар чассыңадыр чугаалай бээр таварылгалар база бар. Чаш кижии ада-иезинден, улуг улусундан шын, чарт чугаа дыңнаар ужурлуг.

– Аныяк ада-иелерге кандыг арга-сүмелер берип болур силер?

– Эң-не чугула сүме – чугаазы багай уругга дузалажыр. Сөөлгү үеде чаш уругну янзы-бүрү секциялар, бөлгүмнерже бижидип, чүве бүрүзүнче чедирери модада апарган. Чугаазының сайзыралы багай уруглар шылаачал, чайгаар кылыктыг болур. Оларга амыр-дыш болгаш ада-иези-биле чугаалажыры, кады үе эрттирери чугула

херек. Мээң сүмем болза, хамыктың мурнунда, чаш уругнуң чугаазын эдеринге дузалажыр. Ооң соонда кандыг-даа секциялар болгаш бөлгүмнерже чедирип болгай. Логопед-биле сырый харылзаалыг ажилдаар. Логопед кандыг-бир сүме кадарга, ону дораан күүседир. Бир эвес ол неврологче, психологче, дефектологче кирип алырын сүмелээр болза, ол дээш ыяткан ажыгы чок, чугаазы багай уругну тускай специалистерге чедирер. Чаш турда дузалавас болза, школага өөрени бээрге, берге апаар деп чүвени утпас болза эки.

Эң-не кол чүүл – уруг-биле чугаалажыр. Сөөлгү үеде бо делегейни гаджеттер «башкарып» турар деп билир бис. Уруглар кичээл үезинде кан-

дыг-даа сонуграл чок, оларны кайгадыры дыка берге. Ол дээрге бажыңыга хөй үезин ада-иези-биле эвес, а гаджеттер-биле эрттирп турар уруглар-дыр ийин. Ынчангаш ада-иелерни ажы-төлүнүң сайзыралынче, кадыкшы-лынче кичээлгеи салырын кыйгыра-дыр мен.

– Логопед кижиге эң-не улуг өөрүшкү чүү ирги?

– Логопед кижиниң өөредип турган уруглары чарт болгаш дорт чугаалап, эки үре-түннелдерни көргүзүп эгелээри дег өөрүшкү болгаш шаңнал кайда боор. Чугаалаанмас чаштар келгеш, уруглар садын доозуп тура, шүлүктөрни дорт чугаалап турар апаарга, өөрүнчүг-ле чорду. Ынчалза-даа логопед чааскаан уругнуң чугаазын үндүрүпкен дээр болза, чазыг апаар. Чүге дээрге ол чааскаан эвес, а кижизидикчи башкылар, психолог, невролог, ада-иелер база бүдүн команда күженишкенин ажилдаанының түннелинде, уруглар чарт чугаалай бээр. Чаш кижиниң боду база чарт чугааланырын сонуграп турар болза, улам эки. Аңаа чарт чугаалаар сонугралды ада-иези оттурар. Чамдык ада-иелер чугааланыры багай ажы-төлүнүң бар байдалын хүлээп көрбөс, шупту чүве эки, ажырбас дээрлер, а чаш кижии ол үеде хилинчектенип турар боор.

– Логопедтер хунун уткуштур, кады ажилдап чоруур коллегаларымга чалымныг байырымны чедирип олур мен. Ажил-ижинге улуг-улуг чедиш-киннерни күзедим!

/ Айдың ОНДАР чугаалашкан.

Чуруктуу маадырның архивинден алган.

| МЕДЭЭЛЕР |

Өөк школазының амыдыралы

Бии-Хем кожуунуң Өөк сумузунуң амыдыралында кол черни ээлеп турар орансаваның бирээзи — школа. Бо хүнде өөредилге ниитизи-биле 124 школачы хаара туттунган. Школада ниитизи-биле 20 башкы ажилдап турар. Оларның барык сезен хуузу ук школаның доозукчулары. Уруглар алды хонуктуң дургузунда эртенги шакта өөрөнгөш, дүш соонда аңгы-аңгы бөлгүмнерде хаара туттунган.

Өөк сумузунуң Василий Ян аттыг ортумак школазының директору Алена Данчыттың медеглээни-биле алырга, өөредилге яамызының «Өзүлдениң точкасы» деп амгы үениң школазының дериг-херекселин алгаш, бо хүннерде идепкейлиг ажыглап турар.

Школаның чедишкени хөй. 2020 чылда республиканың 20 тергиин школаларының аразынче кирген. Өөредилге черинде полицияның чалыы өңүктери, юнармейжилер бөлүктөрүн ажиткан болгаш, патриотчу кижизидилге талазы-биле корум-чурум үрээшкени илереттимиз.

Доозукчу 9-ку класста чеди, а 11-ги

класста алды уруглар, оолдар бо 2023–2024 өөредилге чылында күрүне шыгналдаларына белеткенип, консультацияларны доктаамал эрттирп турар. Школаны дооскаш, колдуунда дээди өөредилге чериниң юридиктиг угланышынын оолдар, уруглар шилип алган.

Бүгү Тываның школаларында 28 муң ажыг өөреникчилерни изиг чем-биле хандырып турар. Оларның аразынче Өөк сумузунуң Василий Ян аттыг ортумак школазының эге класстың 54 өөреникчизи база кирип турар. Росхереглелхайгааралдың негелдезиниң аайы-биле 12 хонуктуң менюзун баш удур тургускан. Меню езугаар чаштарны халас изиг чем-биле чемгерип турар.

Өөк сумузунуң школазы 1970 чылда туттунган. 2001 чылда Бии-Хем кожуунуң чагырга даргазының доктаалы езугаар билдингир башкы Василий Янның ады-биле ук школаны адаан. Уругларны тыва дылга хандыр өөредир талазы-биле чедишкенинн школаларның бирээзи. Төрээн дылды өөредир-биле, немей беш шакты киригени – ооң бадыткалы.

/ Бистинь корр.

Тос муң уруг киришкен

«Айыыл чок оруктар» деп Бүгү-российжи олимпиада доозулган. Учи.Ру. деп платформага эрткен Бүгү-российжи онлайн-олимпиадага Тываның шупту булуңнарындан 1-ден 11 класк өөреникчилери 9000 хире уруг киришкен.

Олимпиада үезинде орук шимчээшкенинн дүрүмнеринге хамаарышкан практиктиг арга-мергежилдер база логиктиг угаан-бодалче угланган онаалгалар уругларга дыка солун болган.

Олимпиаданың түннелинде, 74 школачы тиелекчи болган. Муниципалдыг тургузуглар аразындан эң-не тергиин болгаш эң-не идепкейлиг кожууннарга Эрзин, Тес-Хем, Улуг-Хем, Сүт-Хөл, Чеди-Хөл, Таңды, Тожу, Өвүр база Ак-Довурак хоорай хамааржыр. Тиелекчилерге деткимче мактал кылдыр чырык чайыннандырап тускай жилеттерни тывыскан.

«Айыыл чок оруктар» деп олимпиаданы чылдың-на эрттирп турар. Ооң киржикчилери чылдан чылче көвүдөп, эрткен чыл-биле деңнээрге, киржикчилер саны ийи катап өскөн.

/ ТР-ниң Өөредилге яамызының медээлеринден.

ТЫВАДА ХОСТУГ ХҮРЕШТИҢ 65 ЧЫЛЫНГА

Сайзыраткан тренерлер, мөгелер

Бистиң республикага спортчу хүрештерниң (классиктиг, хостуг хүреш) секциязының ажыттынганы база баштайгы маргылдаазының эрттиргенинге турскаадып, республиканың Спорт яамызы база спортчу хүрештерниң чөвүлели хостуг хүрешке 65 дугаар республика чемпионатын ноябрьның 17–18 хуннеринде “Херел” спорт залына эрттирер. Аңаа уткуштур спортчу хүрештерниң сайзыралының дугайында хоочуннарның солуннарда, номнарда үнген төөгүлүг сактыышкыны-биле таныжаалыңар.

ТӨӨГҮНҮҢ АРЫННАРЫ

Хүреш дээрге буянныг, чаагай, эриг сеткилди оттурар, күштүг-шырак кижилерниң эрте-бурунгу, 3 муң чылдар бурунгаар Азияга тывылган оюну-дур. Сөөлүндө Тывага база тускай Хүреш хунун эрттирер турган. Тывага классиктиг хүрешти 1957 чылда Кызылдың механизация училищезинге Санкт-Петербург чурттуг күш-культура башкызы Павел Петров сургуулдарга өөредип эгелээн. Оон баштайгы өөреникчилеринге Каадыр-оол Билдейни, Кара-оол Севилбааны, Михаил Тиртык-оолду, Кара-оол Нурсатты, Чырта-оолду, Доржу Оюну, Назын-оол Оюну, Сергей Седен-оолду, Николай Мумбаны, Николай Таскараковту, Семен Бедаревти, Виктор Ваниковту, Александр Ивановту, Юрий Петровту, Владимир Биче-оолду дээш оон-даа өскелерни хамаарыштырып болур.

Владивосток хоорайга болган классиктиг хүреш маргылдаазынагa шылгараан баштайгы тыва чемпионо Кызылдың 2 дугаар ортумаа школазының өөреникчизи Кара-оол Севилбаа болган. Хостуг хүрешти сайзырадыры-биле областың спортчу эвилелиниң даргазы Ойдул Донгактың айтышкыны-биле 1958 чылдың сентябрьда Павел Петровтуң удуртулгасы-биле спорт мастерлери Изаил Хасанов көдээ ажил-агый техникумунга, Ойдул Бартан Чөөн-Хемчикке хостуг база тыва хүрештерниң аргаларын сонургалдыг оолдарга өөредип турганнар. Баштайгы шырак өөреникчилери: Калинин-оол Куулар, Мартаалай Ооржак, Кертик-оол Санчы, Иван Вилжмов, Александр Макаров, Александр Чүлжүк, Болат-оол Чөкпек, Өргелээр Ондар, Федор Ондар, Дапыл Ооржак дээш оон-даа өскелер. Оларның шырактары көдээ суурларга хостуг хүрештиң аргаларын школачыларга өөредип эгелээннер.

/ Бөлүк мөгелер.

БАШТАЙГЫ ТИИЛЕКЧИЛЕР БАЗА МАСТЕРЛЕР

1960 чылда тыва мөгелерден Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк чоннарының хостуг хүрешке аныяктар аразына бир дугаар чемпион деп хундүлүг атты чаалап алган кижилер Николай Кыргысович Мумба. Бир катап Махачкала хоорайга делегейниң 6 дакпыр чемпиону, Дагестан чурттуг Али Алиев-биле түңнел хүрешке ачыр-дачыр тудушканнар. Аарыкчылар “Бомба-Бомба” деп аарып турган джигир. Маргылдаа соонда Алиев Мумбаны аэропорт чедир үдээш, найыралдың демдээ — куспактаашкын-биле байырлашкан.

1963 чылда Хельсинки хоорайга хостуг хүрешке делегей чергелиг маргылдаага баштай киришкен тыва мөге Каадыр Билдей. Сөөлүндө 1974 чылда Ханой хоорайга (Вьетнам) Иван Хураган киришкен. 1964 чылда ССРЭ-ниң шериг-далай флорунун чемпионатында Дандар-оол Долзатмаа спорт мастери бедик атты камгалаан, ынчалза-даа ол дугайында шынзылганы аңаа тывыспааны хомуданчыг.

Дараазында 1965 чылдан бээр республика маргылдааларының чемпионнары Н. Мумба, К. Билдей, Д. Долзатмаа, А. Чүлжүк, Б. Чөкпек, О. Ондар, Ф. Ондар, В. Биче-оол, Г. Галин, С. Бедарев, Д. Ооржак чүгле мергежилдиг спортчулар болуп турган эвес, а хостуг хүрештиң Тывада идепкейлиг неггедикчилери болганнар.

1968 чылдың сентябрь 12–15 хуннеринде Башкир АССР-ниң Октябрьский хоорайга аныяк мөгелер аразына хостуг хүрешке Россияның

бирги чери дээш маргылдаа болуп эрткен. Аңаа Өргелээр Ондар ийиги черни элээш, «ССРЭ-ниң спорт мастери» деп бедик аттың шынзылгасын тыва мөгелерден эң баштай холга алган. Ол-ла 1968 чылдың декабрь айда Красноярск хоорайга «Дүжүт» спорт ниитилелиниң Төп эвилелиниң бирги чери дээш маргылдаага Федор Ондар бодунун килинге чемпионнааш, ССРЭ-ниң спорт мастери атты база алдын медальды чаалап алган. 1969 чылда Михаил Оюн, Валерий Оюн алышкылар «ССРЭ-ниң спорт мастери» деп бедик аттарга төлөптиг болганнар. Бистиң мөгелеривис 1970 чылдарның эгезинде Россия, ССРЭ болгаш делегей чергелиг маргылдааларга удаа-дараа киржи эгелей берген. Оларга Александр Шойдук, Валерий Оюн, Владимир Биче-оол, Николай Монгуш, Сергей Ооржак, Чадамба Ооржак, Сергей Мартына, Алексей Чамбал-оол, Александр Бартан, Иван (Кара) Хураган, Валерий Самбуу, Владимир Күжүгет, Анатолий Кара-Сал олар хамааржыр. Хабаровск хоорайның күш-культура институтунун студентизи Александр Шойдук Болгарияга эрткен Универсиада-72 киришкеш, хүлөр медальды чаалап алган баштайгы тыва мөге болур.

“АЗИЯ ТӨВҮ” ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ ТУРНИР

1961 чылда областың аныяктар спорт школазына бир дугаар хостуг хүреш секциязын ажыткан. 1965 чылда “Спартак” ниитилели тускай хостуг хүреш салбырлыг Чаштар болгаш элээдилерниң

спорт школазын ажыткан. Школаың баштайгы тренерлеринге И. Хасанов, Михаил база Валерий Оюн алышкылар, Юрий Монгуш, Александр Шойдук хамааржырлар. Школа 1986 чылга чедир ажилдаан үезинде 20 спорт мастери база 80 спорт мастеринге кандидаттарны белеткээн. “Спартак” ниитилели 1971 чылда республика чергелиг “Азия Төвү” шаңналы деп турнирни ажыдып, өске девискээрлерниң (регионнарның) мөгелериниң киржилгези-биле эрттирер эгелээн. Дараазында тыва база хостуг хүрештерниң эвилелиниң удуртукчузу Ш.Д. Кууларның, республиканың спорт комитетиниң даргазы А.С. Нүрзет, республиканың 1 дугаар секретары Г.Ч. Ширшинниң кызымаккай ажылы-биле 1978 чылдан “Азия төвү” турнирин бүгү Совет Эвилели чергелиг кылдыр ССРЭ-ниң күш-культура болгаш спорт комитетиде бадылаан. Бо 2023 чылда 45 чыл оюн демдеглээн.

1978 чылда бо турнирге Александр Кундан, Мөңгө Чадамба, Александр Оюн бир дугаар спорт мастери аттарны күүсеткеш, алганнар. Бо турнирге ССРЭ-ниң база Россияның алдарлыг мөгелери И. Ярыгин, А. Доржу, Чечен-оол Монгуш, Буян Биче-оол, Олан Сат дээш оон-даа өске мөгелер хүрежип чорааннар. Оон эгелээш, кожууннарга спорт школалары калбаа-биле ажыттынып эгелээн.

АЛДАРЛЫГ СПОРТ МАСТЕРЛЕРИ

Хостуг хүрешке ССРЭ-ниң алдарлыг спорт мастери

Александр Доржу, баштай 1983 чылда ССРЭ-ниң чемпиону бедик хундүлүг атты чаалап алган. Оон соонда Киевке эрткен делегей чемпионатына мөңгүн медаль эдилекчизи, Европаның ийи дакпыр чемпиону, делегей Кубогунун ийи дакпыр эдилекчизи, хөй-хөй делегей чергелиг маргылдааларның тиилекчизи болган.

Россияның алдарлыг спорт мастери, Россияның база Европаның 3 дакпыр чемпиону, Европаның аныяктар аразына хөй дакпыр чемпиону, И. Ярыгин аттыг делегей чергелиг турнирниң тиилекчизи, Афины хоорайга XXVIII Олимпий оюннарына 5 дугаар болган киржикчизи, 2009, 2011 чылдарда делегей чемпионатының 2 дакпыр мөңгүн медалының эдилекчизи Лориса Ооржак.

Россияның алдарлыг спорт мастери, Европаның 3 дакпыр чемпиону Олан Сат. Ол ышкаш 2018 чылда Азия чемпиону, делегей чемпионатына мөңгүн медаль эдилекчизи, 2021 чылда Токиога (Япония) Олимпий оюннарына хүлөр медаль эдилекчизи Артаас Санаа.

ДЕЛЕГЕЙ ЧЕРГЕЛИГ СПОРТ МАСТЕРЛЕРИ

Россияның аныяктар аразына тиилекчизи база призеру, Россия чемпионатының база делегей чергелиг маргылдааларның призеру, дыңнаары кошкак оолдарның тренери, дагдыныкчызы Артыш Доржу.

Россия чемпионаты база Кубогунун хөй катап призеру, Россияның Чепсектиг күштериниң база биче чурттарның Европа чемпиону (2003 ч.), түңнелинде, “Делегей чергелиг спорт мастери” деп атка төлөптиг болган, 2010 чылда Швейцарияга хоочуннар аразына делегей чемпиону, “ЦСКА-Тыва” спорт школазының директору Буян Биче-оол.

Россияның 2 дакпыр чемпиону, ССРЭ-ниң, Европаның аныяктар аразына чемпиону, 1996 чылда Атланта хоорайга (АКШ) XXVI дугаар Олимпий оюннарына 4 дугаар чер алган Чечен-оол Монгуш.

Россияның чемпиону (2002), делегей Кубогунун призеру (2005), Бурятияның президентизиниң шаңналы дээш Делегей чергелиг турнирниң 3 дакпыр тиилекчизи, И. Ярыгин аттыг делегей чергелиг турнирниң хөй дакпыр призеру, 55115 дугаар мото-адыгыжы дагшериг кезээниң спортчу взвод командири, капитан Аян-оол Ондар.

(Уланчылыг).

/ Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.
Чурукту авторнун архивинден алган.

НОЯБРЬ 15 – КАЧЫГДАЛ ХҮНҮ

Дириг чораан болза...

Автотранспорт айыылынга кемдээннерге болгаш амы-тынындан чарылганнарга качыгдал илередириниң хүнүн демдеглеп эрттирерин Британияда «Роудпис» ачы-буян хөй-ниити организациязы эгелээн. Ол хүннү эң-не баштай 1993 чылда демдеглеп эрттирген. Бо хүннү Бүгү делегей хүнү кылдыр Каттышкан Нациялар Организациязы 2005 чылда чарлаан. Качыгдал хүнүнүң ужуур-утказы – автотранспорт озал-ондаанга амы-тынындан чарылганнарны качыгдал сактыры, инвалид апарганнарга ачы-буянны чедирери, оруктарга автотранспорт озал-ондаан болдурбас дугайында тайылбыр ажылын чорудары болгаш оон-даа өске акцияларны эрттирери.

Бүгү делегейниң кадык камгалал организациязының сан-чурагайлары эзугаар алырга, автотранспорт айыыл-халавының уржуунда делегейде чылдыңна ортумаа-биле 1,3 миллион хире кижилер өлүп, 20-ден 50 миллион чедир кижилер кемдеп-кергеп, оларның чамдыызы бүгү назынында инвалид болуп артып каап турар. Бо дээрже анаа-ла сан-чурагайлар эвес – уруг-дарыын азы ада-иезин чидиргеннерниң хилинчектиг ажыг-шүжүү хөй-хөй кижилерниң аар-берге салым-чолу-дур. Автотранспорт айыыл-халавы болган

соонда дем чаа-ла каткы-хөглүг, эзирик-элээр чораан чолаачыларның, пассажирлерниң чуртталгазы “аас-кежиктиг эрткен үеге” болгаш “хилинчектиг амгы үеге” чарлып чаштай бээр. Ынчан олар “арага ишпес чүвемни”, “дүрген халдываан болурум кай”, “бодумну, уруумну камгалал кур-биле баглап алгаш чоруурум кай” деп боданып, бодун боду каргап-иргеп, бажын соктаарга-даа, ол бүгү соонда калган...

2023 чылдың 10 айларында Россияга 106 513 автотранспорт озал-ондаа болган, 11 425 кижилер өлгөн, оларның аразында 641 бичии ажы-төл, 133 347 кижилер кемдээн.

Тывада байдалды алырга, 2023 чылдың 10 айларының дургузунда автотранспорт озал-ондаанга 102 кижилер өлгөн (2022 чылдың ол-ла үезинде 68 кижилер өлгөн, 2023 чылда 34 кижилер хөй болган), 594 кижилер кемдээн. Амы-тынындан чарылганнарның аразында бичии уруг-дарыг база бар. Ол чүгү автотранспорт айыыл-халавы болган черге ол-ла дораан өлгөн кижилер-дир. Кемдээш-кинден эмнелгелерге өлгөн азы автотранспорт озал-ондааның уржуктарындан өлгөн кижилер база бар болгай. Бир эвес оларның шуптузун кадыктар болза, өлгөн кижилерниң саны оон-даа көвей болуру чугаажок. 2023 чылдың 8 айларында автотранспорт айыыл-халавын

134 эзирик чолаачылар үүлгеткен. Ол чолаачылар-биле кады пассажирлер арагалап чораан таварылгалар база илереттинген.

Чүгү бо 2023 чылда хары угда 5–6 кижилер амы-тынындан чарылган автомобиль айыыл-халаптары Тывага болган. Май 24-түнчү хүнүндө Р-257 автотрассаның 858 километринге (ол дээрже Оттук-Даш чоок-кавызы) хары угда 3 автомобиль үскүлешкеш, олар өрттенип кааннар. Аңаа чораан кижилерниң 6-зы (5 херээжен, 1 эр кижилер) ол-ла черге кемдеп, өрттенип өлгөн. Ол озал-ондакты көргөн шагдааларның чугаазы-биле алырга, оларның дириг арттарының кандыг-даа аргазы чок болган, чүгү дээрже үскүлөжип өрттөнгөн чолаачылар машиналарын дыка дүрген башкарып чорааннар. Бо айыыл-халапка амы-тынындан чарылган кижилерниң аразында ат-сураа республикага билдингир, дээди эртем-билигиг, бедик мергежилдиг эмчилер база бар. Олар Республиканың бичии уруглар эмнелгезиниң физиотерапевт эмчизи Л. Монгуш биле эндокринолог эмчи Ч. Ооржак. Бир эвес чолаачылар оваарымчалыг халдып, оруктарга шимчээшкениң чурумун сагып чораан болза, бо эмчилер амы-тынындан чарылбас, ам-даа бистиң аравыска чурттап, ажылдааш, та чеже кижини аарыглардан

эмнеп, амы-тынын камгалап каар ийик.

2023 чылдың сентябрь 8-тиң дүнезинде Р-257 автотрассаның 926 километринге 2 автомобиль үскүлөшкөн. Машиналарның бирээзинге чораан өг-бүлениң кежигүннери шупту ол-ла черге амы-тынындан чарылган: өг-бүлениң эр болгаш херээжен ээлери, оларның оглу, төрелдери. А.А. Сарыглар биле Х.Б. Куулар кайызы-даа Чөөн-Хемчик кожуунуң Элдиг-Хем кадыкшылга школазынга хөй чылдар дургузунда ажылдап, бичии ажы-төлдү өөредип-кижизидип өстүреринге болгаш кадыын экижидеринге улуг үлүүн кирип чорааннар. Башкы өг-бүлениң ийи оглу өскүс артып кааннар.

Автотранспорт айыыл-халавынга хөй кижилер амы-тынындан чарылганын барымдаалааш, сентябрь 8-те демдегледип

эрттирер деп турган Чөөн-Хемчик кожуунуң юбилейлиг байырлалын Тываның Баштыңының айтышкыны-биле соңгаарлаткан.

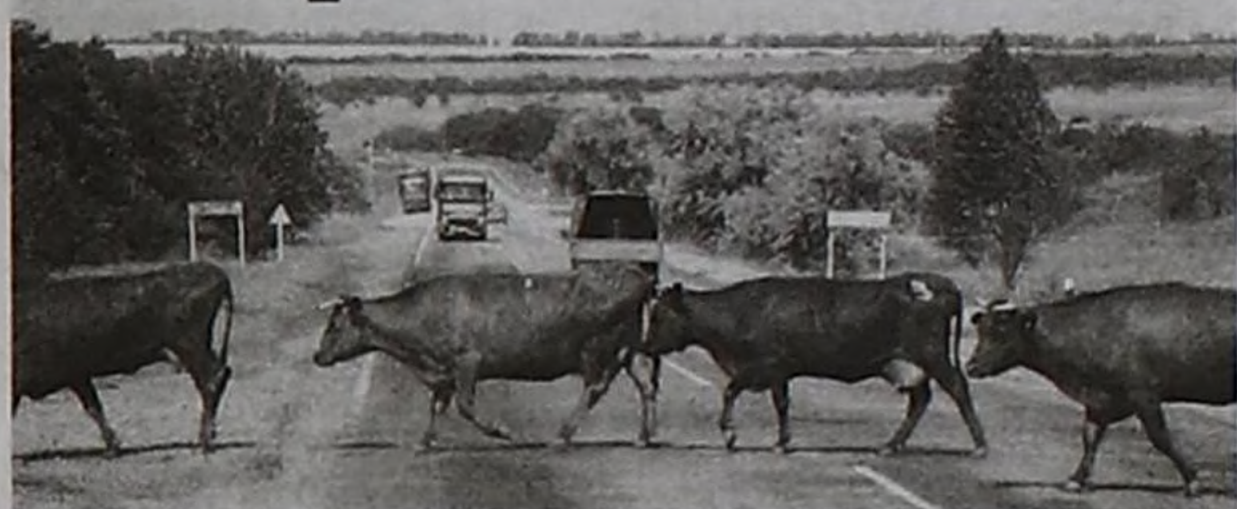
Бо айыыл-халапка буруулуг чолаачы дыка эзирик чораанын шинчилелдер илереткен.

Автотранспорт айыылынга кемдээннерге болгаш амы-тынындан чарылганнарга качыгдал илередириниң хүнүн Тывада база чылдыңна демдеглеп эрттирип турар апарган. Оруктарга айыыл чогуун күрүне инспекциязының ажылдакчылары бо хүн-биле холбаштыр чурттакчы чоннуң аразынга оруктарга айыыл чогуун чурумун сагырын тайылбырлаар талазы-биле ажылды чорудуп турар. Автотранспорт айыыл-халавы болган, кижилер амы-тынындан чарылган черлерге чечектер салыры, хүрээлерге мергүлдер кылыры дээн ышкаш кажы-далдың эзулалдарын эрттирери дээн ышкаш өске-даа хемчеглер оруктарга айыыл чок чорукка база салдарлыг болуру чугаажок.

/ Ш. ЛОПСАН.

Ээлери тоомча чок

Бо шагда интернет, соцсеткилер деп чүүлдер бар апарганда, магалыг-ла! Оран-делегейниң кайы-даа булуңнарында, кайы чурттарда чүү болганын, кым чүнү үүлгеткенин, чүнү чугаалаанын безин дыңнап, көрүп олурар. Оларның шын-мегезин-даа бо кижилер шаа-биле сайгарып чоруур. Чогум хоп-чип тараан, үй-балай чүүлдер бижээн соцсеткилерге хөңгүм-даа чок. Совет үениң кижизи болгаш, республикада ажыл-херектерни, чоннуң амыдырал-чуртталгазын колдуунда сонуур-гаар, мындыг кижилер мен.

Кадарчы чок мал-маган, оларны оорлааны, оруктарже малдар үнгеш, машина-балгатка үстүрткени социал четкилерде, солун-сет-

күүлдерде, радио-телевидениеде үргүлчү үнүп турар чүүлдер апарды. Кадарчызы чок, ынчангаш сула оъттап чоруур мал-маганы оорлатпазы, оларның автооруктарже үнмези – шиитпирлеттинмес айтырыг чыгы. Ону совет үеде канчаар шиитпирлеп турганын бо чүүлүмнүң төнчүзүнде бижири мен. Эгезинде бо айтырыг-биле кожуун болгаш суму эрге-чагыргаларының деңгелинде канчаар ажылдап турарының дугайында бодалдарым илередиин.

Кожууннар, сумулар чагыргаларының ажылдакчыларын өрээлдеринде шөлзөп олургулаар деп канчап чемелээр боор. Оларның күүседир албан-хүлээлгелери-ле хөй ыйнаан, чүгүле кадат чок малдар-биле сүржүр эвес аан.

Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының интернетте арынындан мындыг чүүлдү номчудум. Бо кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң ажылдакчылары, кожуунуң административтиг комиссиязының секретары малчыннарның 15 аалынга барып чораан, малды сула одарлатпас, оорларга алыспас, автомобиль оруктарынче мал-маганы үндүрбес талазы-биле беседаларны малчыннар-биле чоруткан, малдарның моюннарынга баглаар чырып чоруур чүүлдерни үлөп берген, малды кадарчы чок сула одарлатканы дээш административтиг кеземче хемчеглерин тайылбырлаан деп ол чүүлде бижээн. Шак-ла ындыг, чаңгыс хепке куттурган дег, материалдарны өске кожууннарның чагыргаларының интернетте арынындан база номчуп болур бис. Моон-на тус чер эрге-чагыргалары боттарының шаа-биле кызып ажылдап турары илдеңдир.

Элдеп чүве! Малдың ээлери бичии, чүве медеп билип шыдавас ажы-төл бе? Кызыл күжү-биле азырап өстүрүп алган мал-маганын алыксак-чиксек кижилерге оорлатпазын, автомобиль оруктарынга бастырбазын билбес кижилер олар бе? Даргалар оларга чаң-

гыс катап, че харын, үш катап тайылбырлап каарга-ла, четчир эвес чүве бе?

Автомобиль оруктарының чанында аалдарлыг малчыннар мал-маганын кадарчызы чокка одарже салып үндүрүптерге, олар оруктарже үндүр кылаштажып, автомобиль озал-ондаа болдуруп турарын республика Чазаның деңгелинге безин чугаалажып турар апарган-дыр. Бо чүүл сумуларның чагырга даргаларының кошкаагының херечизи-дир. Сумуларның чамдыызын мөзү-бүдүжү, тура-соруу кошкак кижилер удуртуп турарындан кадат чок мал, арага чажырып садары дээн ышкаш айтырыглар үзе шиитпирлеттинмейн турар.

Совет үеде тараа шөлдеринче кадат чок мал кире бээри элээн нарын айтырыг турган. Ынчалза-даа ону көңүс бөдүүнү-биле шиитпирлээн. Суур бүрүзүнге кажаны туткаш, тарааже кирген малдарны кажалап турган. Ээлери торгаалды төлээш, малын үндүрүп алыр эргелиг. Ындыг кижилерни каш катап торгаптарга, малын сула одарладыры соксай бээр чүве. Бо совет арганы Би-Хем кожуунуң Туран хоорайда ажылдап турарын социал четкиден номчудум.

Чаа-Хөл кожуун чагыргазының ВКонтакте арнындан “Чаа-Хөл кожуун чагыргазы дыңнадып тур! Чаа-Хөл кожуун чагыргазы-биле керээ чарып алгаш, түр үеде мал тудар, торгаал шөлчүгежи ажыдып алыр күзелдиг хуу сайгарлыкчыларны дилеп тур бис. Кадарбайн чоруур малды торгаал шөлчүгежинче чедирер, ээзи тыпты бээрге чедир малды тудуп, чөмгөрер. Ээзинден ажыл өрттөн төлөдип алыр күзелдиг хуу сайгарлыкчылар бар болза, кожуун чагыргазыга кээрин дыннаттывыс” – деп бижип каанын номчудум.

Кызыл кожуунуң төвү Каа-Хем суурга кадат чок малдарны түр када тургузар кажая тударын бижип каан чораан. Та канчанган?

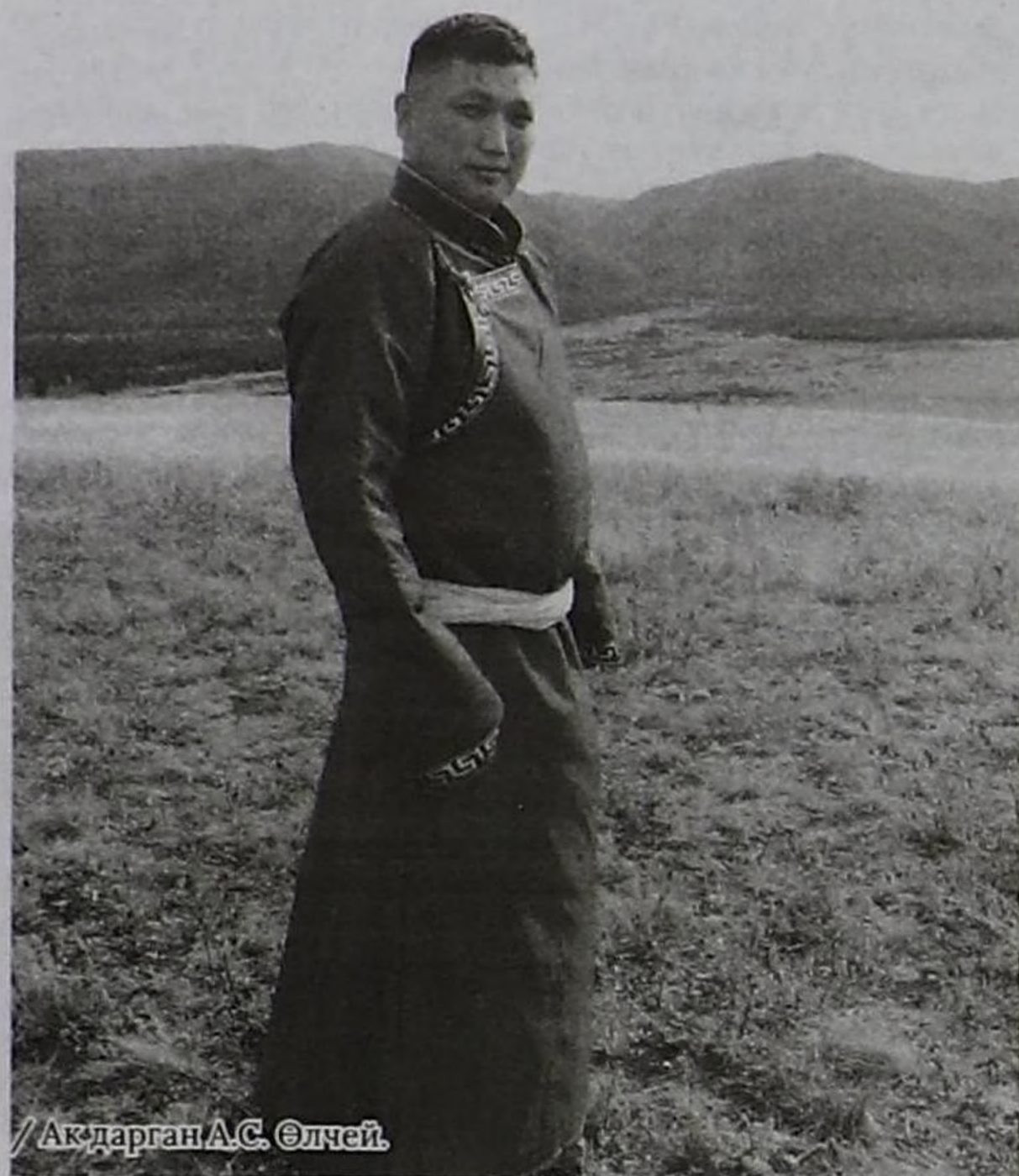
Малын кадат чок салып кижилер-биле демиселдиң чаңгыс аргазы ол-ла-дыр – түр када мал тургузар кажаларны сумуларга тудар, кадат чок малды кажалаар, оларның ээлери торгаар.

Азыраан мал-маганынга харысалгазы чок кижилерниң карак-кулаан кожуун, суму даргалары чөжеге-даа чедир коңгалаарга, ээлери тоомча чокта – оон чүү-даа үнмес.

/ Олег ЧАГЖИИР, күш-ажылдың хоочуну.

Мөңгүннүн "могаттыныы"

Чоокта чаа ноябрь эгезинде Национал хөгжүм-шии театрына делгелге болган. Аңаа республиканың барык бүгү кожуунарындан ус-шеверлер чыгып, даштан, сөөктөн, ыяштан, хөмдөн, демирден, алгы-кештен, дүктөн дээш өске-даа материалдардан хол-биле кылган ажилдарын делгээн. Чүнү чок дээр... Ол-ла делгээн чүүлдер аразындан карак ужу-биле шывыраш кылдыр көрүптөргө-ле, кичээнгейни дораан хаара туду бээр, кандыг-даа садыгларда сатпайн турар мөңгүндөн чараш чүүлдер кылып турар мастер дугайында бөгүн номчукчуларга таныштырар-дыр бис. Алдын, мөңгүндөн янзы-бүрү чүүлдер кылып чоруур мастер, ак дарганның адын Айбес Сергеевич Өлчей дээр.

Акдарган А.С. Өлчей.

Бо дарганның адысураа чон аразында шагда-ла билдингир апарган-даа болза, бодунуң дугайында хөй чүве чугаалак-савас кижиле болду. Ынчалза-даа "Шын" солунуң аалчызы болурунче чалаарывиска, ойталавады. Ам, аравыста болган чугааны номчукчуларга бараалгаттывыс:

– Бодум Барыин-Хемчик кожуунуң Барлык суурга төрүттүнгөн мен. Ачамны Сергей Хомушкучевич Өлчей дээр, чурукчу чораан кижиле. Бо хүнде аравыста чок. Ол Кызылдың уран чүүл училищезиниң чурулга салбырын дооскаш, Барыин-Хемчиктин культура килдизиниң чурукчу-каастакчызы кылдыр ажилдап чораан. Авамны Маргарита Владимировна Өлчей дээр, уруглар садынга бүгү назынында кижизидикчи башкылааш, хүндүлүг дыштанылга-же үнгөн. Ам 68 харлаар. Өг-бүлөдө шупту 5 ажы-төлүнүң ийи дугаары, 44 харлыг мен. Улуг угбам бар. Менден бичии кыс дуңмам өг-бүлөзи-биле боттарының хууда ажил-агыйын чогуруп ажилдап чоруурлар. Оон бичиизи бо хүнде аравыста чогу хомуданчыг. А хеймер эр дуңмам Кызылда ол чарыкта школада башкылап турар кижиле. Боду спортчу.

Өг-бүлелиг мен. Кады чурттап чоруур эжим Аржаана Хеймер-ооловна Өлчей Кызылдың Надя Рушева аттыг уругларның уран чүүл школазының директору, беш оғлумнуң ынак авазы. Улуг оғлуус 21 харлаар, амгы үеде шериг албанын эрттирип турар, удавас халажып кээр

кижиле. Ийи дугаары студентилеп турар, артканнары – школачылар. Бичиизи уруглар сады барып турар.

– **Силерниң чурулга-же сундуга бергениңер ачаңарның салдары турган боор аа?**

– Черле ындыг болур ийик чоп, адазының соон салгап, изээр дээр. Бичии тургаш-ла, ачамның чуруттунуп турарын сонуургаар турган мен. Ындыг боорумга ынчаары ол ыйнаан, шору апарган үемде мени Кызыл-Мажалыкта уругларның уран чүүл школазының чурулга салбырынга эдертип чедире берген. Ынчан ол школага училищени кады дооскан эжи, амгы үеде сурагылыг чурукчу, эртем ажилдакчызы Майны Салчакович Биче-оол ажилдап турган. Ынчалдыр эжинге мени хүлээткен болуп турар. Чурулганың, ылаңгыя даш чонарының эге билиглеринге өөредип, сонуургалды оттурган башкым ол. Барлыкка ортумак школага өөренимшаан, Кызыл-Мажалыктын чурулга школазынга дакпырлаштыр өөрөнгөш, дооскаш, амга чедир бо башкым-биле эдертип чор мен.

БУДУК ЧЫДЫ ХӨННУҢГЕ ДЭЭПКЕН

– **Бичии туруңарда чурулгандан аңгы сонуургалдар турган бе?**

– Мал-маган аразынга өскөн болгаш, аът малды дыка сонуургаар мен. Менден бичии кыс дуңмам-биле аравыс чаңгыс чыл боорго, ынчанган ирги бе, кырган-ачамның хеймер дуңмазы, даай-авам мени көдээге алгаш барган турган. Миннип кээримге-ле, мал-маган аразында чоруп турар чордум. Школага чедир мал кадарып өскөн мен. Оон школа назыны чеде бээримге, мени суурже ап алган.

Школаның 9-ку класынга чедир өөрөнгөш, Кызылдың 4

дугаар училищезиниң бызаңчы (столяр) талазынче өөрөнип кирип алган мен. Ол үеде аңаа хөгжүм херекселдери чазаар лаборатория ажилдап турган. Ынчан ол лабораторияның директорунга Андрей Карашпай деп башкы ажилдап турган. Мен ыяш оюп чазаарынга дакпырлаштыр хөгжүм херекселин кылырынга база өөрөнип турган мен. Училищени дооскаш, тыва хөгжүм херекселдерин чазаарынга өөрөнип алган билиим быжыглап, улаштыр аңаа ажилдап турдум. Оон шериглээш келгеш, уран чогаадыкчы ажилче чуруур, чазаар талазынче та чүге, улуг-ла тура чок апарган мен. Бичиимден тура будук чыды чыттап каапканым сактып келгеш, хенертен, хөңнүмге дээпкен. Ынчан өске мергежил чедип алыры-биле, ТывКУ-нун инженер-техниктиг факультетинче өөрөнип киргеш, 2007 чылда доостум. Студентилеп тургаш, чонар-даштан дүрзүлөр сиилбип, хөгжүм херекселдерин база өйлөп-өйлөп кылгылаар турдум.

– **Алдын, мөңгүндөн каасталгалар кылып ажил чүдөн эгелээниң?**

– ТывКУ-ну доосканым соонда, хол-биле бир-ле чүүлду кылыксаам кээр, уран чогаадыкчы ажилче ындындан катап база тыртып эгелээм. Ынчан ак дарганның ажилын сонуургаар эгелээм мен. Интернеттен дилеп көрүп тургаш, Якутияже чорупкан мен.

– **Ювелирлер азы ак дарганның Тывада каш-ла санныг-даа болза, бар-ла болгай. Оларның чанынга өөрөнип алыры болдунмааны ол бе?**

– Чогуу демир-дес, үнелиг металлдар-биле ажилдап турар ховар дээн мастерлер, дарганның бисте бар, салаа басып санаар болза, 10 шаа

четпес кижиле. Бодум черле аът малга ынак болгаш, мөңгүннеп каан чулар-чүгөнни көргөш, дыка сонуургаар турган мен. Ону кылып турар мастерлерни сураглап, чедип-даа турдум. Өөрөтпес болуп турар. Чайы база чок боор чораан. Ынчангаш Якутияже чорупканым ол.

– **Хары черге берге болбады бе?**

– Берге болбайн канчаар. Якутияже баар мурнунда, Санкт-Петербургту база көрүп турган мен. Ынчалза-даа өске черге чаңгыс-даа болза, таныыр кижиле турар болза, эки болгай дээш, Якутияның үндүрүг инспекциясында ажилдап турар эжим-биле сүмөлөшкөш, шиитпирни хүлээп алганымыс ол. Эгезинде ажил-агый тып, турумчуп алыры нарын болган.

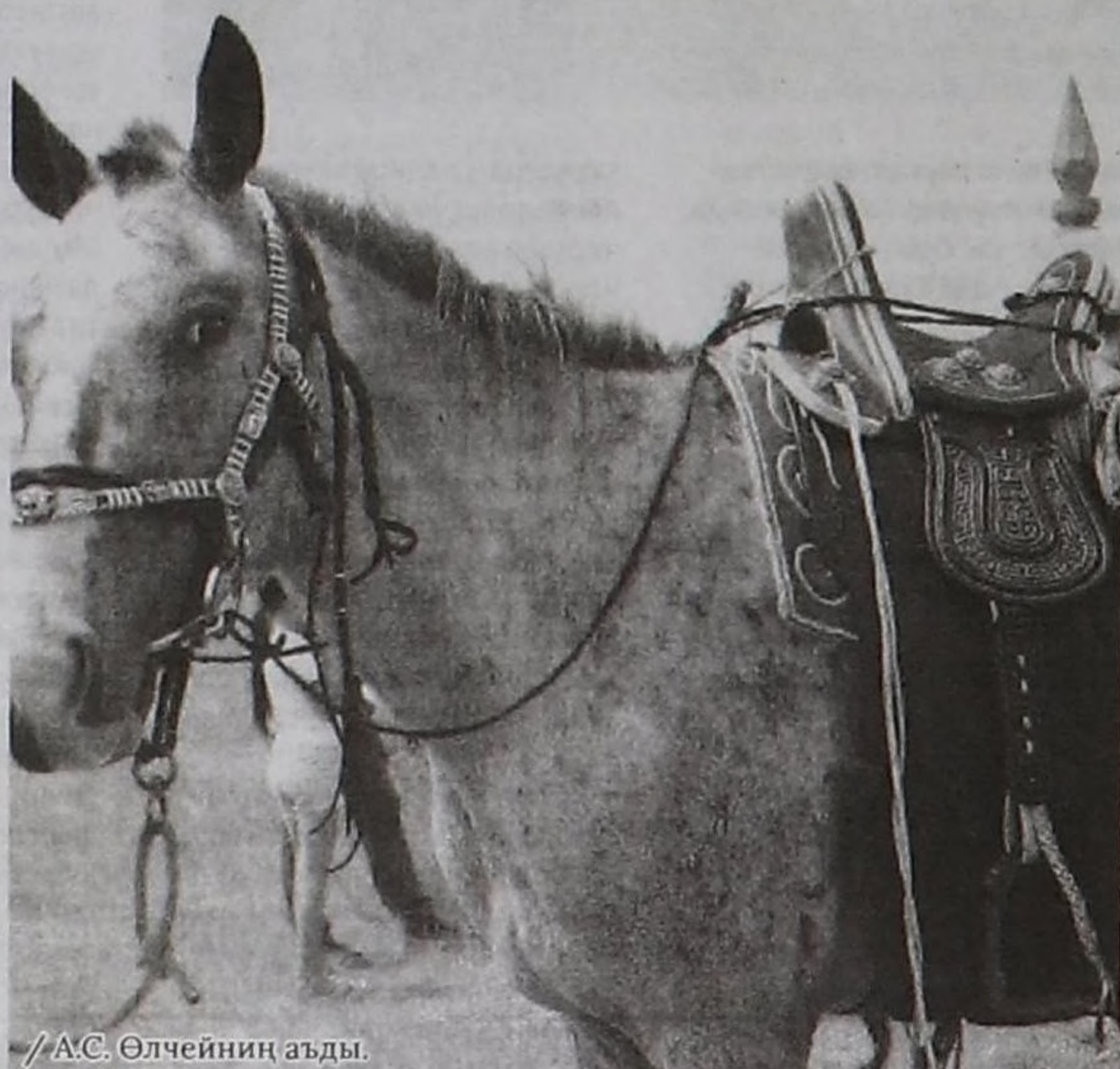
ЯКУТИЯНЫҢ ЮВЕЛИРЛЕР "АКАДЕМИЯЗЫ"

Якутияга чеде бергеш, Александр Кириллович Павлов дээр сурагылыг ак дарган (ювелир) кижиниң «Кизгэ» дээр хууда фирманың азынча өөрөнип киле кирип алдым. 4 каът бажында турар фирманың 1-ги каадында сады, ийигизинде – орнажылга фондузу, үшкүзүндө – администрациязы, 4-кү каадында мастерлер чагыглар аайы-биле ажилдап турар. Ол фирманың онзагай чүүлү, клиентилер келгеш, садыгдан бир каасталганы шилип алгаш, ооң орнунга килинге дең алдын азы мөңгүн кезектерни дужаагаш, чүгле мастерниң кылган ажылы дээш төлээр. Шак ындыг эптиг байдалдар садып алыкчылар, чагыкчыларга таарымчалыг болганы-биле, кижиле үзүлбес, ювелирлер чүгле кылып четтигер. Бодум эгезинде, бир ай

(Уланчызы 9-ку арында).

А.С. Өлчейниң мөңгүндөн кылган ажылы.

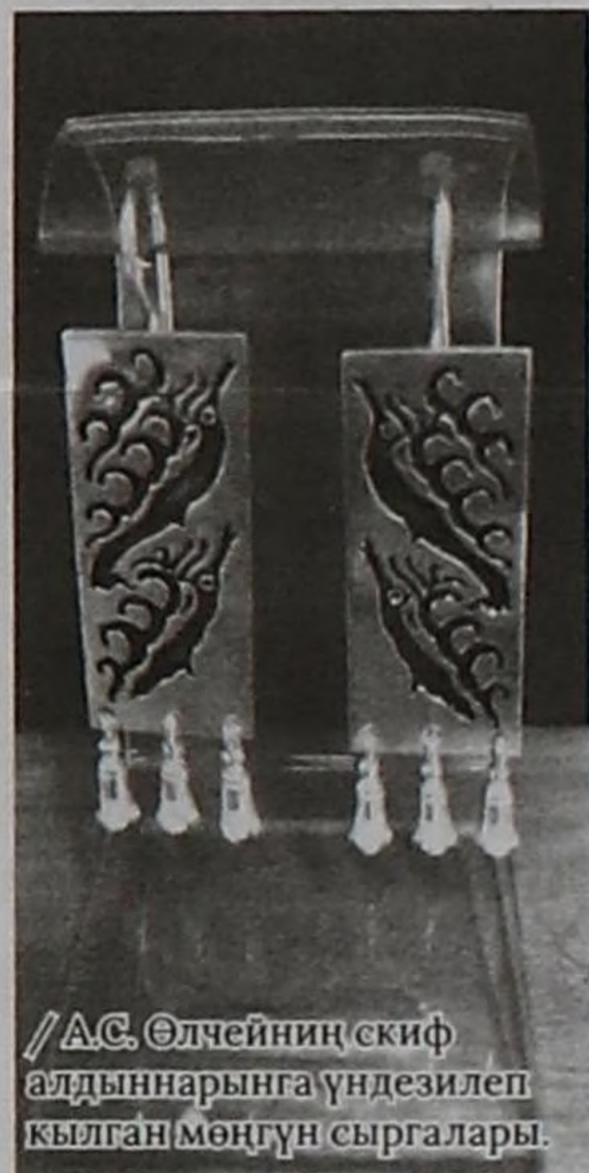
А.С. Өлчейниң аады.

(Төнчүзү. Эгези 8-ки арында).

иштинде мастерлерниң канчаар ажилдаарын хайгаарап, оларның чанынга өөрөнгөш, улаштыр керээ чарып алгаш, ол фирмага 3 чыл ажилдаан мен.

Ынаар ажилдап кирип алыры дыка берге. Мастерскаяда шупту чүве бар-даа болза, ажилдаар бетинде, керээ чарар, ажилдаар черин садып алыр, дериг-херекселдерни боду тыптынар, оларның өрттөз шуут талыгыр.

Ынчан 40 ажыг мастер ажилдап турар чораан. Чаала 20 хар ажып турган меңээ 50–60 харлыг мастерлер аразынга ажилдаары дыка эки өөредиглиг болган. Ол дуржулгалыг мастерлер чүгле алдын, мөңгүн-биле эвес, сөөк, демир-дес дээш өске-даа материалдардан чүнү-даа кылып турган. Ол ювелирлер аразынга өөренип, ажилдаанымны дыка улуг школа эрткен мен деп санаар-дыр мен. Кажан Тываже чанар деп турумда, "Якутияның ювелирлер академиязын" доосканың ол-дур" – диип, каттыржып турганнар.

/А.С.Өлчейниң скиф алдыннарның үндөзилеп кылган мөңгүн сыргалары.

– Ол "академияны" дооскаш, эң баштайгы кылган ажылыңар чүү ирги?

– Бо ажилды эгезинде чажыт ажил деп бодап чораан мен. Оон Якутияга өөрөнгөш, билгеним болза, бо тускай эртем болган. Номнарда теориязын шуптузун бижи каан, ажилдаар дериг-херекселдерниң аттарын, канчаар ажыглаарындан эгелээш, айтып, тайылбырлап каан. Тывага 2010 чылда чанып келгеш, номнардан көрүп, номчуп тургаш, черле бо талазы-биле хууда ажил-агый ажыдар деп бодап алгаш, эгелээн мен. Ювелирниң ажил-херээн эгелээри дыка берге. Өске сайгарлыкчыларга көөрдө, хөй документилер долдурар, чижээ, алдын-биле ажилдаарының хоойлузу эзугаар проба салыр хайгаарал органының үчөдунга кирип алыры дээш өске-даа. Бир дугаар кылган ажилым – чагыг эзугаар алдындан дүгдээшкин билээ. Якутияда ышкаш хөй чагыглар мында кайда боор, орулгалыг ажилдаар деп бо-

/А.С.Өлчей ажил үезинде.

даар болза, хүннүң-не кызып ажилдаар апаар. Оон бээр-ле бо мынчаар ажилдап чоруурум бо.

ДӨМЕЙ АЖЫЛ КЫЛЫРЫ ЧАЛГААРАНЧЫГ

– Кыс кижиниң каасталгаларында аңгыда, мөгелерниң, ча адыг-жыларының бөрттеринде демдектер болгаш тыва эзер-чүгенде каасталгалар дээш өске-даа мөңгүндө кылыгларыңарны чон таныыр апарган.

– Чогум демдектерниң эскизтерин Улустун чурукчузу Начын Шалык чуруп турар, а федерациялар ол эскизтер эзугаар чагып турар. Оон аңгыда, чонар-даш, сөөк болгаш өске-даа демир-дес-биле ажилдарымны нарын кылдыр мөңгүннеп, каастап, бичии чогадыкчы ажилдарны база ийи-чаңгыс кылгылаар мен.

– Ховар ажилдарыңарның аңгы делгелгезин кылырын планнап турар силер бе?

– Ийе. Бо чыл төнчүзүндө, декабрьда кылыр деп планнап тур мен. Аңаа 40–50 ажыг ажилды делгээр мен. Каш чыл дургузунда чыып кылган ажилдарымдан аңгыда, мурнунда чылдарда ийи чыл улай тыва аът дерииниң мөөрейинге тиелекчи болуп турган аъттын бүрүн дери бар. Ону база салыр мен.

– Бо бир дугаар делгелгелер болуру ол бе?

– Ийе. Амы-хуумда чүгле бодумнун ажилдарымның делгелгези-дир. 2016 чылда Национал музейниң ынчангы директору В.С. Чигиттиң деткимчези-биле Якутияга кады ажилдап турганым, башкым болур хөйге билдингир мастер, Даши Намдаковтун өөреникчизи Александр Манжурьев-биле кады делгелгени организаастаан бис.

– Материалды кайыын ап турар силер?

– Чагыдып ап турар мен. Чагыкчылар боттары база материалын тудуп алган кээр. Үзүк-чазык алдын, мөңгүн илчирбелер, саарзык сыргалар дээш өске-даа. Чогум-на ажилдаарыңа эң-не эпиг материал, банкыларда садып турар шуткумалдар арыг болур.

– Кандыг материал-биле

ажылдаары силерге эпиг болуп турарыл?

– Алдынның өрттөз аар, ажилдаарга – чиик. Мөңгүнүн өрттөз чиик-даа болза, ажилдаарга – аар. Мөңгүн чымчак-даа болза, дуңзаалаары нарын. Формула эзугаар кылыр. Мөңгүнүн температуразы биле каңнырының температуразы дең болур ужурулуг. Дуңзаа кылырга, алдын эпиг, кадыг болгаш. Ояр, хээлээр талазы-биле мөңгүн чымчак. Мөңгүн-биле ажилдаары дыка нарын. Бо үнелиг металл эпчок болур болза, мөгаттыг чаш уруг дег апаар. Чүгле эп херек.

– Тываның чону колдуунда кандыг чагыглар кирип турар ирги?

– Сөөлгү үеде бистиң тыва чонувус национал эдилелдерни дыка чагыыр апарган. Чижээ, тыва эзер, оттук-бижек, даңза херексели, мөңгүн чавага бажы, скиф алдыннарның дөмөйлөшкөк башка кадаарлар, тыва сыр-га, билзектер дээн ышкаш мындыг чүүлдерни хөй чагыдып, кылдырып турар. Чагыглар дыка утка-шынарлыг апарганын эскерер чордум. Тываның Национал музейинде мөңгүн залы ажиттыганы салдарлыг болуп тур боор. Чамдык чагыкчылар оон көрүп алган чүүлдерин чагыдар чорду. Ындыг чагыгларны күзелдир-биле кылып турар мен. Кандыг-даа чогадыкчы ажилдыг кижиге бодунун холунун үжүү ылгалдыг болурун күзээр. Бодум ажилдарымны бот-боттарындан ылгалдыг кылдыр кылыксаар мен. Дөмөйлөшкөк ажилдар кылыры меңээ чалгааранчыг. Ажил нарын болган тудум, мастерниң дуржулгасы бедир дээрзин көрүп чор мен.

Даштарга хамаарыштыр бистиң өгбелеривистиң эдилеп чорааны үнелиг даштары коралл, бирюза, нефритти эр-херээжен каасталгаларга кирип бээрин чагыкчылар дилээр чорду. Якутияга ажилдап тургаш, ол чоннун боттарының национал каасталгаларже улуг кичээнгей салырын эскерер турдум. Ынчан 40 ажыг мастерлерниң аразынга өске омак-сөөктүг 3-ле кижиге – тыва, орус, грузин турдувус, арктаннары салгал дамчаан якут мастер-

лер турган. Олар боттарының өгбелериниң эдилеп чораан каасталгаларының национал шынарын чидирбес дээш, салгалдан салгалче дамчыдып, кылып турар.

КЕЛИР ҮЕНИҢ АЖЫЛДААРЫН КАЯ БЕЛЕТКЭЭРИЛ?

– Силерниң салгакчыларыңар база бар боор аа?

– Улус менден бо-ла ынча деп айтырар чорду. Кижиге өөредир дыка берге. Бо мергежилге өөренип алыксаан кижиге ындындан шевер болур, чуруурунга сундулуг болур. Шупту чүве чүгле бодундан хамааржыр. Чүгле боду бүгү чүүлдү чедип алыр. Ынчангаш чанымга бир кижиге олуртуп алгаш, өөредир дээримге, хүлээп алган чагыгларымның хуусаазы узай бээр, орта ажил-даа кылдымас, шаптыктыг апаар. Бодум кежимге көргөн болгаш, улус өөредир болдунмас деп билир мен. Күзелдир улус Бурятияга, Красноярск хоорайга, Якутияга-даа баргаш, өөренип ап болур.

– Оолдарыңарга бо мергежилди дамчыдып бериксөөс-тир силер бе?

– Оолдарымны бээр шуут чагдатпайн, мээң соомдан кылаштаваңар деп турар мен. Чүге дээрге бо ажилда кадыкка дыка хоралыг химия хөй болуп турар. Россияда ювелирлерниң ажылының нарын-берге, хоралыг дээрзинге хамаарышкан кандыг-даа чиигелделер база көрдүмдө болуп турар. Оолдарымга: "Ооң орнунга өске эртем чедип алгаш, өскээр ажилдаңар!" – деп, чугаалап турар мен. Ындыг-даа болза бичии оглум чурттунуп эгелээн кижиге бо. Сөөлүндө барып оолдарымның кайы-бирээзи мени дөзөп, кыла бээр-даа чадавас. Амдызында бо

дугайында чугаалаары эрте.

– Ынчап баарга, келир үеде чиңгине тыва эдилелдер кылыр ак дарганнарны (ювелирлерни) белеткээр ажилче хамаарылгалыг яамы-ведомстволар кичээнгей салыры чугула ышкаштыр. Ажилдаар чериңерни экижидип алыр дээн дижит силер азы бир-ле чүүл кылыр-даа дээнде, күрүнеден деткимче алган силер бе?

– Деткимче ап көрбөз мен. Бо "Көмүш" деп мастерскаяда ("Гаруда" садыг төвүндө) ажилдаа-ла, 10 чыл ажа бердим. Бодумга тааржыр, эптежи-даа берген мен.

– Бо хүнде кандыг ажил кылып тур силер?

– Амдызында февральга чедир чагыглар дола берген. Оларны кылып тур мен.

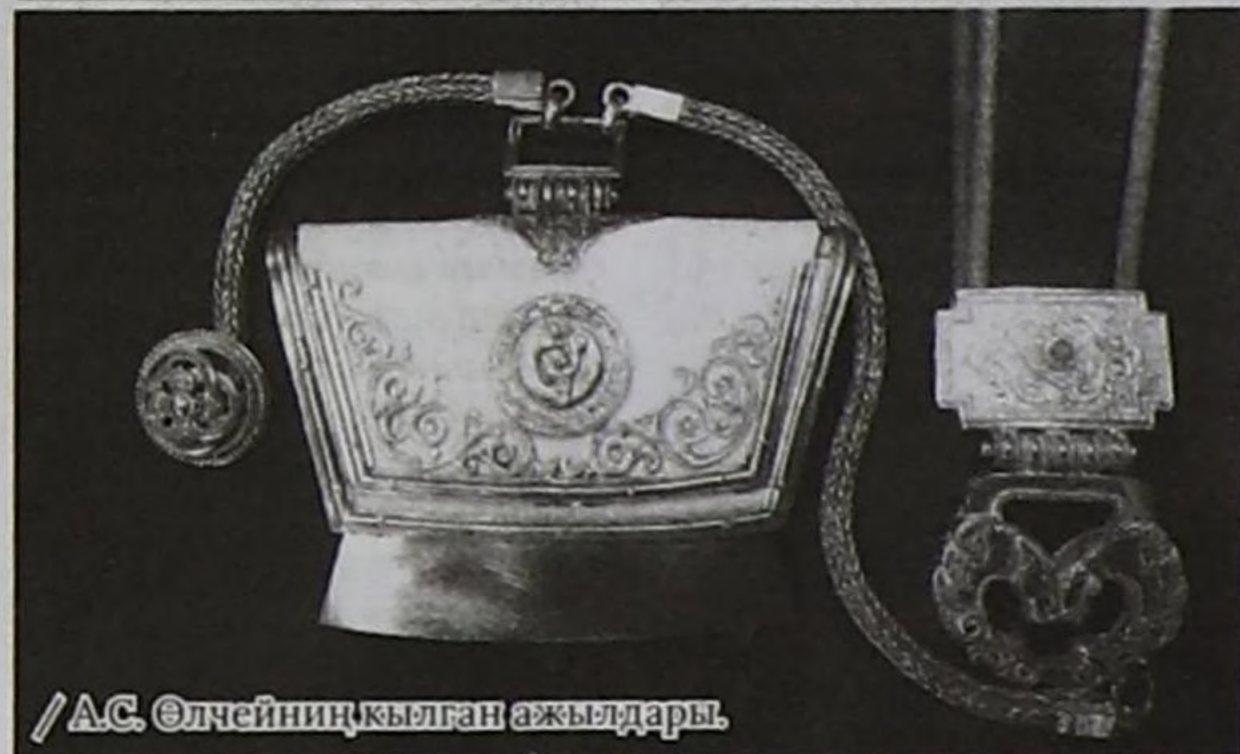
– Тываның ак дарганнары-биле арга-дуржулга солчуп турар силер бе?

– Ийе. Чоннун ус-дарганы Кенин Кудуш-оолович Саттан хөй чүүлдерни айтырып, билип ап, арга-дуржулганын көрүп ап чоруур мен. 2021 чылдан тура Россияның чурукчулар эвилелиниң кежигүнү мен. Чурукчулар, ак, кара дарганнар-биле харылзаавыс быжыг.

– Кижиге бодунун ааскежииниң дарганы дижит. Күзелиңерге чагыртып, ону эдери чорааш, ховар мергежил – ак дарган болган силерге чедишкиннерни күзедивис.

– Улуу-биле четтирдим! "Шын" солуннун номчукчуларыңа, тыва чонувуска бир-ле дугаарында, кол-ла чүве дылывыс, эзу-чаңчылдарывысты ажы-төлге дамчыдып арттырып каарын күзээр-дир мен.

/Карина МОНГУШ.
Чуруктарны А.ӨЛЧЕЙНИҢ
хууда архивинден алган.

/А.С.Өлчейниң кылган ажыгдары.

Буянның иштиң эмчилери

Ийи чыл бурунгаар Бай-Хаак кудумчузунга чаа ажыттынган поликлиниканың участок сестразы диспансеризация эртер силер дээрзин телефон дамчыштыр дыңнатты. Чаа ажыттынган эмчиге бир дугаар келгеним ол. Чырык, чылыг, делгем өрээлдерлиг чаражы кончуг болду. Ооң мурнунда Востокта поликлиникага турган болгай бис. 36 дугаар участоктуң эмчизи Онзагай Эдуардовна ковид дээш диспансеризация эртпейн турганын чугаалааш, шупту эмчилерге кирер анализтер дужаар бижидилгени бергеш, эртип алырын сүмеледи. Шынап-ла, ковид үезинде эмчи баарындан коргар болгай бис, ол сүме езугаар шупту эмчилерни эртип алдым.

Школачы үемден эгелээш-ле, карак-шили кедер чораан мен. Карак эмчилери тускай

аппаратка көргөш, катаракта деп диагности салгаш, эрте дээр эмчилеп алырын сүмеледи. Томск хоорайда ыяап-ла камгаладылга-биле халас кезишкенин кылып турарын чугааладылар. "Бо үеде кадымның аайы-биле ырак чер барып шыдаас мен" — дээримге, "Кызыл хоорайда база кезип эмнеп турар, чүгле оочур манаар силер" — дээш, бижидип кагды. Ол аарыгны канчаар кезип эмнээриниң дугайында сонургап, номчуп, таныырым улустан айтырып эгеледим. Ооң дугайында эки-даа, багай-даа талаларын билип алдым. Ам карактың көөрү база хүнден хүнче баксырап турарын эскердим. Оочурум-даа келген, кезиш-кинче киреринге белеткенгеш, чыдып алдым.

Айлана Шурунзаловна эмчи мени хүлээп алгаш, каш янзы аппараттарга хынап көргөш, кезишкенин кылды. Караам көөрү дыка эки апарган. Ооң

мурнунда карак-шилди-даа болзумза, бүлүргей дүрзүлөр, хөлеге көрүп чораан болдум. Өртемчейниң өңгүр каазын база катап көөр болганымга өөрүп, "алдын холдуг", буян-ныг эмчилерге мөгейдим. Диспансеризация эртерин сүмелзэн сестра, эмчилер Солаңгы Валерьевна, Алиса Кимовна, Чаяна Васильевнага өөрүп четтиргенимни илереттим.

Карак салбырының Николай Григорьевичиниң удуртулгазында найыралдыг коллективтиң эмчилеринге, сестраларына, санитаркаларына, амданныг чөм-биле чөмгөрип турган повар уругларымга өөрүп четтиргеним база катап илеретпишаан, ажылынга чедишкенин, сайзыралды, хууда амы-дыралынга аас-кежикти, өөрүшкүнү, быжыг кадыкшылды, узун назынны күзедим.

/ Валентина ДОНГАК.
Кызыл хоорай.

Эрткен-барган үе сактып

Ававыстың кады төрээнери үш уруг, алды оол Чадаананың Бажың-Алаакка (Чайлаг-Алаак) чурттап чорааннар. Үшкү уруунуң соонда ачазы чок апаарга, Ондар уктуг кижиге-биле өг-бүле тудуп, оон алды оолдуг болуп, Баян-Дугай, Доскаарлыг, Терек, Чаңгыс-Хадың ол ынчаар чурттап чораан. Ажы-төлү өзүп, амыдыралдың делгем оруунче үнүп, өглүг-баштыг болуп, хөй ажы-төлдүг Чадаана, Чаа-Хөл уну ол ынчаар чурттап, чыл-чылы-биле немежиң өзүп келгени бо.

тээнер чыдар черни улуг үер база алган. Хөй-ле херектээнер чок болган.

Бир сактыр чүвем, Үзүк чайлаавыска чыдырывыста, ол даайым бора аъттыг келгеш, авамны айтырарга, хой кадар берген дээримге, даг кырында хойлар уунче чорупкан. Кежээки одардан авам келгеш, дуңмазынга аыш-чөм салып, суурдан ачам база чедип келген, үлгүрдөн көгээржикти ужулгаш, ачамче сунду. Ол-бо чүкче чажып, авам ижер эвес. Даайым, ачам иелзэн-не чооглап хөөрежиң олурарлар.

Кежээ дүшкен, удуй берген болдум. Даайым мени оттуруп: «Чаа, чээним, эки өзер сен, эштиг-өөрлүг чор, узун назы назылаар сен» — дээш, бажым суйбап, чыттап кааш, авамны куспактап, чүве-ле чагып чугаалап турар. «Кызымны көрүп чоруңар!» — дээнин дыңнаан мен. Даштын өг дөрүндө аъдын мунгаш, ынаар-ла ырлап бар чыдары-ла дыңналыр.

Кыш дүшкен. Улуг-Дагда кыштаавыста бис. Бир хүн аалывыс адаанда дөъш өрү аъттыг кижиге-ле шошкуп, ол-бо будун десеп каап чүткүдүп олур. Келзе-ле, Чадаананың Бажың-Алаактан

авамның дуңмазы Севилбаа даай-авам. Ававыс дуңмазын барып уткуп, бирээзи аъттан дүжүп чыда шала-була мендилежиң, «Багай медээ дыңнадып чедип келдим, уг-бам» — деп. «Кызылда херек алдында чыдар дуңмавыс Шойдан чок апарган, кончуун көрөм» — деп, карааның чажы хөлбөңнзэн.

Ол үеде машина-балгат бар эвес. Кыш үези. Ам чаш өпояалыг. Ол хүнден эгелээш, авамны хүндүс-дүне-даа олурга, кылаштап чорааш-даа, ишкирнигиң ыглап чоруур апарган. Өпоязын эмирип олурга-даа, карак чажын чодуп олурар. Даайы Кечилге (чон ынчаар адаар) хорадаар. «Аас-дылга таварышкан чээнинге камгалал кылып, ном-даа ажыдып көрбөс, оозун хойлап-даа, чүктөп-даа чоруур хирезинде» — деп аажок-ла олурар. «Кызылда Доңмас-Сугда чурттап, ында ажылдап турар, инек-малдыг хирезинде дуңмазынга оода ааржы-курттан-даа болза бүдүү кирип турбас-даа» — дээр. Чаңгыс иен төрүттүнген тос ажы-төлдүң эң улуу дуңмазының соондан сезен хар оранчок ашкаш, ам ушканы ол.

/ Маадыр-оол АРТАА.

| ТА БУЗУРЕ, ТА БУЗУРЕВЕ |

Дуу оранга четкеш келдим

Шаанда, эрткен чүс чылдың 80 чылдар үезинде, Алдан-Маадырга чаңгыс оолдуг кадай чурттап чораан. Ол оглунга аажок ынак турган.

Оглу школа соонда совхозтуң янзы-бүрү ажил-агыынага ажилдап турган: тараа шөлү суггарар, сизген кезер, одаар ыяш белеткээр дээш кылып-ла ажылы хөй. Ол ынчап чорааш, арагага сундуга берген. Эш-өөрү-биле арагалааш, бир-ле черге удуп каар, авазы ону дилеп тыпкаш, арай деп бажыңынче эккеп алыр. Оглун изиг чөмин, шайын ижиртип тургаш, сергедип алыр турган.

— Оглум, ам мынчаан арага ишпейн көр. Өгленип-баштанып ап көрөм, мен кырып тур ышкажыл мен — деп, чагып-суггаарга, оглу: — Чаа, авай, ам ишпес мен — дээш-ле, үнгөш, эзиртир ижип алыр турган.

Авазы суурнуң бот уругларын дилээр турган: «Мээң оглунга барып ап көрүңер, арага ишпестей бээр боор». Олары: «Чаа, арагалаар кижини канчаар боор» — дээш ынавастар.

Бир-ле кыжын, Чаа чыл соонда, оглу бажыңындан үнгөш, арагалааш, черге ужуп калган-дыр. Авазы дилээш, тыппаан. Садыгдан ырак эвесте тараа складының таңнылы даңгаар эртен черде доңгайып алган олурар кижини көрүп каан. Фонары-биле чырыдып көөргө, кадайның чаңгыс оглу олурган черинде доңуп калган болган. Дүрген-не совхоз директорунга чеде бергеш, чугаалаан. Совхозтуң ГАЗ 53 машинасын хөдөлдирип алгаш, доң кижини кузов кырыңче кирип октап алгаш, Чадаананың моргунче апарганнар. Оолдуг мөчүзүн эргискеш, экспертиза эрттирери-биле хөп-сынын арай деп ужулгаш, моргка арттырып каан. Авазынга, дөргүл-төрөлдөргө ол дугайында дыңнаткан. Күжүр ие ыглап-сыктап шаг болган. Ам канчаар боор дөргүл-төрели-биле хөөржүдүлгеге белеткенип эгелзэннер.

Ол аразында моргка эргизип каан кижизи дирлип келгеш, караңгыда суйбанырга, эвеген чанагаш болган. Туруп келгеш, арай деп суйбанып, тээктелип тургаш,

сайгылгаанны кыпсыптарга, өлгөн кижилер чыдар болган. Кортканындан, эвеген чанагаш кижиге канчаар боор, азып каан турган ак чоорган-биле ораангаш, үне-ле халаан. Ырак эвесте төрели болур улустуң бажыңына келгеш, соңгазын соктаан. Төрөл угбазы ону соңга өттүр көрүп кааш, алгырыпкан. Демгизи: «Мен-дир мен, мен, Шымбай-оол! Эжиңер ажыдыңар, доңуп тур мен, бут чанагаш» — деп тургаш эжиңер ажыттырып алган. Бажың ээлери кортканындан үнү чиде берген, арыннары ак тос апарган көрүп алган турганнар-дыр. Оон харын арай деп деңгерлип, оолга хөп-сын кедирип алгаш, Алдан-Маадырге бадыпканнар. Аңаа кээрге, машина-балгат-даа, кижиге-даа хөй, чыдар хааржаан белеткээш, салып каан, улуг пашта эът-чөм хайындырган чайжок-ла турганнар. Шымбай-оол бажыңына кирип кээрге, багай авазын улус оожуктурган олурар-тур. Хамык дөргүл-төрели, авазы оглун көрүп кааш: «Аза-четкер кирип келди, сывырыңар!» — деп шаг болган.

Оглу: «Мен-дир мен, авай, дириг, бо көр даан» — дээш, хөрзөн соктап, авазының холун тудуп, чыттап: «Ам моон соңгаар черле арага ишпес мен, дуу оранга четкеш келдим, мени хүлээп албады, авай. Мени өршээп көр!» — деп ыглап-сыктап патла болган.

Чадаананың морг эмчилери даартазында кээрге, демги доңган кижизи чок боорга, шуут кайгап калганнар. Оон Алдан-Маадырның совхоз директорунче долгаан. Директор Шымбай-оолдуг авазы сугга чеде бергеш, хамыктын ужурун билип алган. Ооң соонда шупту Шымбай-оол-биле чугаалашкан. Ооң боду доңа берзе-даа, чүрээ дириг болган-дыр.

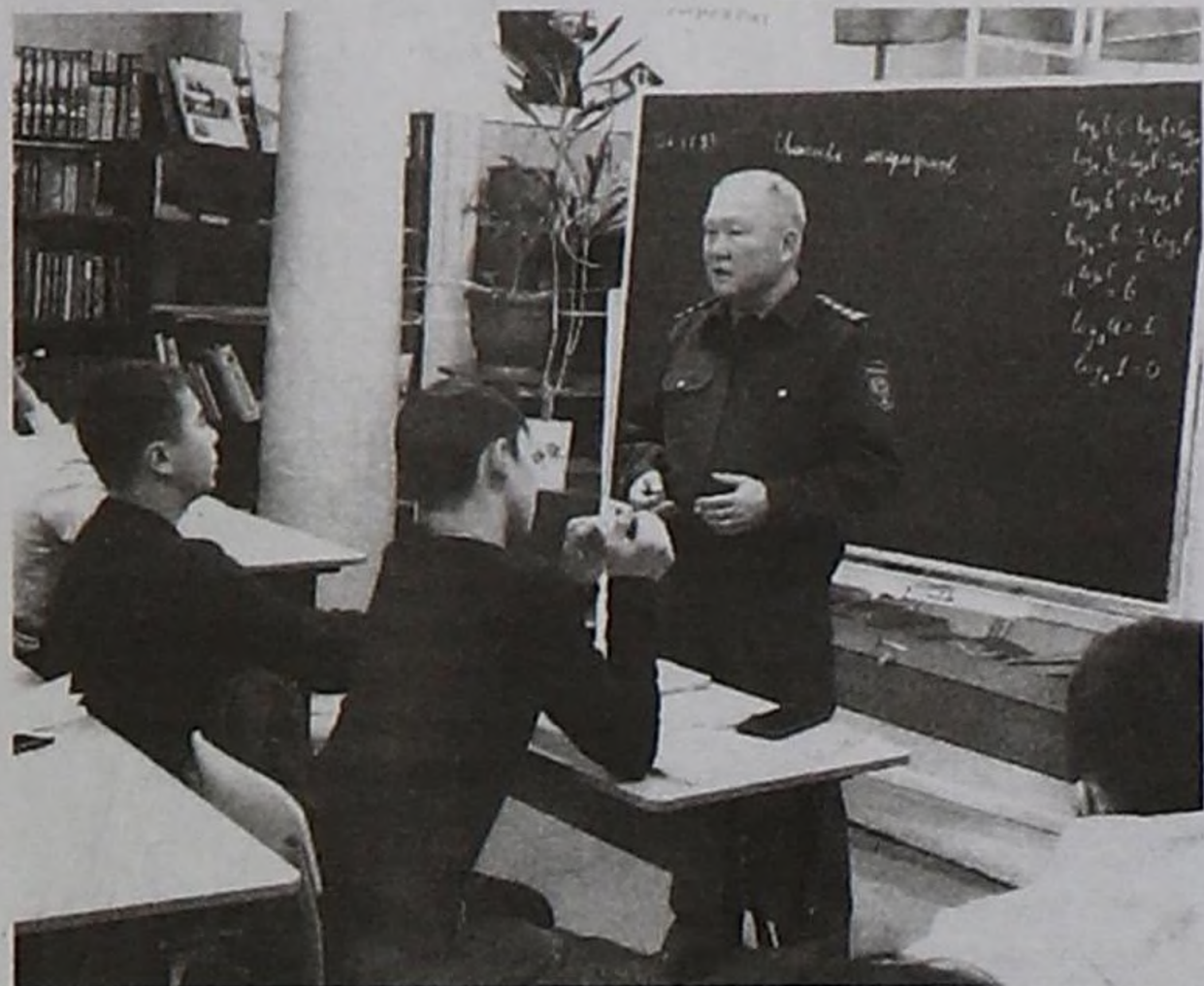
Сөөлүндө авазы узун назылааш, «кызыл-дустай» берген. Шымбай-оол акый ам-даа бар, дөргүл-төрелиниң аразында чурттап чоруур. Оон бээр черле арага ишпзэн, аныяк-өскенни сургап чоруур. «Арага ишпезер, аныяктар, мени көрүңер, дуу оранга четкеш келдим, ол дег багай чүве чок» — деп сургаан олурар дээр.

/ Оюмаа АРАКЧАА.
Куран суур.

| ЭКОЛОГИЯ |

Аныяктар чер ажылын сонуургап турар

/ Студентилер-биле ужуражылга.

Ноябрь эгезинде Россияның көдээ ажил-агый хайгааралының Хакас, Тыва республикалар болгаш Кемерово область – Кузбасс талазы-биле эргелелинчү күрүнениң чер хайгааралын чорудар, тараа үнүштериниң шынарын болгаш айыыл чок болурун хынаар специалистери аныяктар-биле ужурашкан.

Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунун сургуулдарына солун лекцияларны эрттирген. Чер хоойлужудулгазында чаа өскерилгелерни, көдээ ажил-агый черлериниң камгалалының онзагай чүүлдерин, чер ажылының айыылдыг байдалына та-варжы берген районнарда эргежок чугула айтырыглар дугайында таныштырган. Хынаар, хайгаараар ажил-чорудулганың онза кичээнге салыр угланышкыннарын тайылбырлаан.

Тываның кожуннарын-да хөрзүнүнүң тургузуун, көдээ ажил-агыйга ажыглаар черниң девискээринге чөпшээрел чокка төп турар боктарның хөрзүнге багай салдарының дугайында тайылбырны аныяктар аажок сонуургаан.

Эргелелдин специализи лекция соонда студентилерниң элээн хөй айтырыгларынга харыылап берген. Чер бойдушту хумагалап, ол хевээр арттырар болгаш көдээ ажил-агый бүдүрүлгезинге ону ажыглаарының дугайында тайылбыр ажылын чорудар сорулгалыг хемчеглерни моон-даа соңгаар эрттирерин өөредилге албан чери-биле дугуржуп алганнар.

Тыва Республиканың девискээринде 135,5 га тарылга шөлү бар, ооң 79,6 газын көдээ ажил-агый чорудулгазынга ажыглавын турар. Республиканың Чазаа тарыл-

» Тыва Республиканың девискээринде 135,5 га тарылга шөлү бар, ооң 79,6 газын көдээ ажил-агый чорудулгазынга ажыглавын турар.

га шөлдерин көвүдөдир сорулга салып турар.

Көдээ ажил-агый яамызы Тывага чер ажылының 3 төлөвилелин боттандыра:

- 260 га шөлдүг «Малиновская» суггарылга системанын чаартып кылыр;

- Тарлаг суурнуң чоогунда Чыдалыг-Тей деп черде ажыг-лалдан үнгөн 304 га тарылга шөлүн катап куруктурар (рекультивация);

- Чаа-Хөл кожуннуң Терезин деп черинде 150 га шөлдү катап куруктурар.

Бо үш төлөвилелге хамаарыштыр комплекстиг культура-техниктиг бөлүк ажылдарны кылып чорудар. Тускай машина-техниканы ажыглавышаан, ыяштарны, төжөктерни дазылындан тура тыртар, шырыштарны, даштарны, бок үнүштерни аштап-арыглаар, черниң кырын дескилээр, чарар, хөрзүнүн чемишчидер, суггарылга системанын кылыр.

Күрүнө инспекторунун харысалгалыг ажылын студентилер бедии-биле үнелеп, бойдушту камнап хумагалавышаан, бүдүрүлге ажылын чорударының дугайында чугула айтырыгны бүгү талазындан тайылбырлап бергени дээш өөрүп четтиргенин илереткен. Амгы үеде Федералдыг албанның ветеринария болгаш фитосанитария талазы-биле ажил-чорудулга-

зын аныяк-өскенге тайылбырлап берип, суртаал ажылын чорудары чугула болур.

ААРЫГ ҮНҮШТЕРЛИГ КАРАНТИННЭН ЧЕРЛЕР

Көдээ ажил-агый хайгааралының эргелелинчү специалистери 2023 чылдың тос ай дургузунда Тыва Республиканың девискээринде 122 602,41 га шөлдүн үнүштериниң санитарлыг байдалын хынаан.

Тыва Республикада 14 аңгы черниң ниити 6765,7 га шөлүндө үнүштерниң аарып турары-биле холбаштыр карантин чарлаан. Россияның болгаш Евразия чурттарының экономиктиг эвилелинчү девискээринге карантиннээр ужурлуг 4 хоралакчы организмнер республиканың девискээринде бар болган.

Тодаргайлаарга, Сүт-Хөл биле Чөөн-Хемчик кожуннуң девискээринде аът тараа-зы – сула болгаш люцерна деп мал чеминиң хөй чыл үнер культуразын тарып олурткан 7 аңгы черде ниити 113 га шөлдеринде повилка деп бок сиген катый өзүп турар.

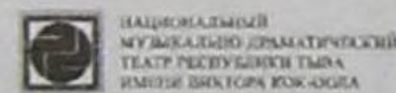
Картофель чиир алдын-налчак немода деп курт 7 аңгы черде ниити 1345,1 га шөлдүн үнүштерин өстүрбейн, чип турар. Ылаңгыя Кызыл хоорайның болгаш Каа-Хем суурнуң картофель тарыыр шөлдеринде. Хуу дузалал ажил-агыйларының чер участоктарында немода хоралакчы курт бар болуп турар.

Арга-эзимнерниң ыяш үнүштеринге сибирьниң торгу курту-биле хады бүрүзү чиир мыйыстыг кара доос-кара хора чедирип турар.

Фитосанитарлыг шинчилелдин түңнелдери-биле Кызыл хоорайның девискээринде 5,2 га шөлдү повилка деп бок сигенниг дээш карантиннээр, Чадаана биле Каа-Хемниң арга-арыг ажил-агыйларының девискээринге сибирьниң торгу куртунуң көвүдөп турганы 116,636 га шөлүнге хамаарыштыр карантин негелдезин бөдүүнчүткен.

Бир эвес көдээ ажил-агыйларның болгаш хуу кижилерниң үнүш тарып өстүрер черинде карантиннээр ужурлуг организмнер бар болза, дарый дыңнадырын Көдээ ажил-агый хайгааралының эргелели дыңнадып турар. Адреси: Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, бажың 2 А. Харылзажыр телефону 8(39422)5-46-46. Электроннуг адреси: tu23fitonadzor17@fsvps.gov.ru.

/ Көдээ ажил-агый хайгааралының эргелелинчү медээлеринден Р. ДЕМЧИК белеткээн.

ЮБИЛЕЙНЫЙ ВЕЧЕР

10 декабря 17:00

Заслуженный артист РТ,
обладатель Гран-При международных конкурсов,
Лауреат театральных фестивалей

Орлан Монгуш

Участвуют:
Заслуженные артисты России,
Народные и Заслуженные артисты
Тувы, золотая молодежь
Национального
музыкально-драматического
театра им. В. Кож-оола,
а также, приглашенные
артисты из
регионов России.

Цена: 600р.

РЕКЛАМА 12+

касса: +7 (394-22) 2-11-41

Акция «Поздравь свою маму!»

26 ноября в России отмечают День матери.

с 13 ноября по 13 декабря 2023 г.

предлагаем всем

поздравить своих мам с праздником

в газетах «Шын» и «Тувинская правда»

всего 1500 рублей.

Торопитесь поздравить
самого главного человека в жизни!

Обращаться: г.Кызыл,
ул. Красноармейская, д. 100,
каб. 309. Тел.: 8(39422)2-18-10
8-923-267-0749

реклама ОГРН 1191719000395

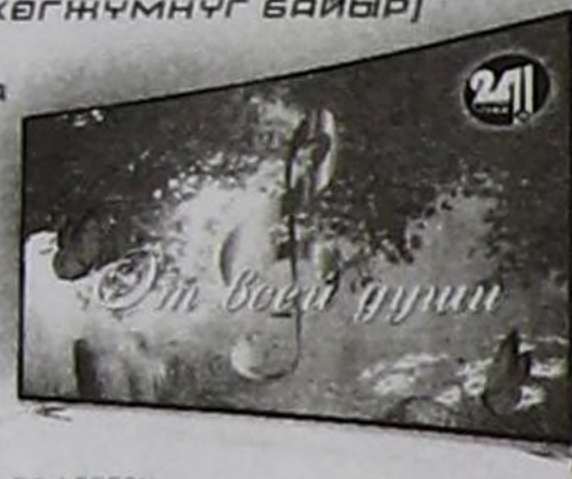

ООО "СЗ ЭНЕРГОСТРОЙ"

срочно требуются:

- машинист тяжёлого гусеничного крана ДЭК-251
 - Начальник ПТО, инженер ПТО
 - Мастер бетонного завода и арматурного цеха
 - Крановщик на XCMG-XCT-25т
 - Разнорабочие
 - Столяр-жестянщик
 - Мастер-прораб
- бригады: плотников-бетонщиков, каменщиков, отделочников, штукатуров, маляров
- Заместитель главного бухгалтера
 - водитель категории Е, на супер МАЗ для работы по городу.
- обращаться ул.Колхозная 2а, тел.89133515140

Музыкальная передача на канале "Тыва 24"
от всей души (хөгүнүмнүг байыр)

17.00 19.00 17.00 19.00 8.00 9.00
ВТОРНИК / ЧЕТВЕРГ / СУББОТА

ПО АДРЕСУ:
г. Кызыл, ул. Красноармейская, д.100, каб. 309
tyvamedia@yandex.ru
8(394-22)2-18-10 8-923-267-07-49

Стоимость дубликата: фото 50 руб.,
фото 150 руб., текст 700 руб.

Хола-Хараган довураа Чомолуңмада

(Төнчүзү. Эгези
№86 «Шында»)

Эвересче үнер дээнивис 2012 чылда катап-ла Москвада келдивис. «Тываның командасы Мачук Томочаков, Марианна Кыргыс база мен-дир мен» — деп, Конюховка таныштырдым. «Өңүктөрим база келген-дир!» — деп, ол амырай-дыр. Мээң эштерим келген улус-биле таныжып турар аразында, Ф. Конюхов тура мынча дидир: «Мээң маңаа Аконкага дугайында чуруум бар чүве, бир кижиге 5–6 муңга садар деп турумда, бир кижиге: «Бо чурукту Конюхов боду чураан чүвени мен 90 муң рубльге алың» — дээн, мындыг. Ол хевээр бериптим, ооң орнунга мен мындыг альпинист хеп садып алдым. «Акшазы чок кижиге аян-чорук кылыр, а акшалыг кижиге чылыг далай, бүгү чүве боду кээр чыргал херек». Ам ооң садып алганы альпинист комбинезонну, шлемни, идикти, он ийи диштиг дагаларны дээш. Ф. Конюховта черле дуза

кадыптар улузу эндерик чорду: бир институтка, бир өөредилге черинге өске ажылды кылыр. Бис ооң-биле шайлап ора, чугаалаштывыс; бис үжелээ бо кежээ ужа бээр бис, а Москвадан чыылган улус эртен чоруур.

Бис үжелээ самолет-биле Непалдың Катмандуга чеде бердивис. Ёзулуг демократия деп чүвени аңаа көрдүвүс: кижиге кижини хүндүлээр, бир-ле чаңгыс өгүнү ажы-төлү дег. Ынчангаш 1949–70 чылдар үезинде «хиппилер» маңаа чыгылып турганы ол чүве-дир. Непалчылар индийлерге дөмей улус болду, ажы-төлү 8–10 кижиден ара чок. Ф. Конюхов болгаш Александр Абрамов баштаан бүдүн «7 бедик» командасы, эртенінде, Дели таварыштыр ужуп келдилер. Шуптувустуң моюннарывыста хүндүлелдин демдээ кылдыр ак кадактар. Конюховка ужуражып келгеш: «Бистиң Марианна аараан, чөдүрер, эъди изири» — деп, мындыг мен. Ол үш салаазын бөле туткаш, мага-бодунга крес-

тилей туткаш, мынча дидир: «Ол-даа нервилерден болган чүве-дир, ийи-үш хонгаш анаа сегий бээр».

Бис команда-биле кады Непалдан Гималай дагларын ажыратып Тибетке кады ужуптувус. Тибетке баргаш, Лхаса дээрме маңаа анаа кожуун төвү дег чер-дир деп бодаан мен, ындыг чүве кайда чүвөл кедергей чараш хоорай болган. Тибеттерниң тывалар-биле дөмей деп чүвезин: чинге болгаш арган-шилгедек чүвези шаанда колхозчулар кара олчаан. Бир чамдыктарын көөрүмге, мээң даайларым, даай-аваларым-даа ышкаш. Лхасага бис Потала деп тей бажында Далай-Ламалар ордузун көрдүвүс. Ол хүрээде чүс-чүс хып турган чулалар аразында Далай-Ламалар, янзы-бүрү сарыг шажынның шупту эртинелери бисти бүргээн. Улустуң салган акшаларын хөй деп чүвезин: юаньнарның долларның хөйү күскү арыгда дүшкен сарыг бүрүл-ле. Бистиң тывызыксыг төрөөн Тывавыстың

бурунгаар херии базымнары дээш база чалбарып тур бис. Командада орустар, тывалар, ингуштар, поляк, америк — шупту чээрби ажыг кижиге бис. Лхасадан дорт-ла Эвересче үнүптүвүс. Ынчан Ылап-ла Эверест — Бурганнар Иези көстүп келди. Тибет дылда Эверести — Чомолуңма дээрин Абрамов чугаалады. Эвересче үнерде, 50 хонук чедер чүве дидир. Бирги лагерьге барган бис, 5200 метрде чүве чорду. Кижиге оон тура Эверестиң шыпшыын көөр дээш, бажын көдүрүп кээрге, бөргүң уштуна бер чазар. Шыпшыкка чедир 17 км болгаш ындыг. Бис үжелээ чүгүл бирги лагерьге чедер бис, 8884 метрге чедер турган болзувусса, кижиге бүрүзүңге 4 сая акша херек турган болбайн аан. Ындыг акша бисте кайда боорул аан! «7 бедик» команданың удуртучузу харын-даа 6400 метрге чедерин айыткан.

Бис чоруур деп турувуста, Федор Конюхов бистиң-биле байырлажып алыры-биле чедип келди. Ынчангаш карманымдан бичии целлофан хапта адыш иштиниң чарты хире довурак уштуп эккелгеш, чугааладым: «Мен бо чылын 65 харлаар мен. Ынчангаш өңнүм Федор, бо хензиг довурак — мээң төрүттүңген өөмден алдынган чүве. Сен ону Бурганнар Иезинге — Чомо-

луңмага аппарып каарыңны улуу-биле дилеп тур мен. Мен моон соңгаар кажан-даа бээр келбесим шын». Хензиг үе эрткенде, Ф. Конюхов бичии кызыл белек хавында суп алган довураан көргүзө-дир. Өршээ Хайыракан, арткан өөрүвүс онча-менди үнгеш келзинем!

Оон бээр дөрт чыл эрткенде, ооң хүрээзинге Ф. Конюховка ужуражып кээримге, мону чугаалай-дыр: «Эверестиң шыпшыынче ийи дугаар үндүм. Эң баштай Непал талазы-биле. Сээң чагыңны, мээң аян-чорукчулар камгалаар Бурганым Николай Чудотворецтиң чуруу-биле каттай хөртүк адаанче хөөп кагдым. Эверестиң шыпшыында туктарның хөйүн канчаар сен ону!» Кижиге ол чылын 60 харлап турган кижиге. Хорум-Дагның Хола-Хараган довураан Чомолуңмаже эң-не баштай тыва кижиге эвес, а Тываның довураа четкенин ам-даа болза көрүп болур. Ону мээң өңнүм, чер кырында бүгү океаннарның бедик дагларының, безин дүп чок агаарның коргуш чок чүректиг, алдарлыг аян-чорукчузу Федор Конюхов кылган кижиге. Ону дыңнааш, ол-ла дораанна чалбардым: «Ом-мани-падмехум!»

/ Маадыр-оол ХОВАЛЫГ,
Тываның улустуң чогаалчызы,
Гиннесстиң рекордчузу.

«Сүт чагыг» деп номнуң актаашкын ёзулалы

Моол күрүнениң Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл сумузу-нуң чурттаакчызы чораан Шуңгуур-Иргит Жамбаа оглу Баярхүүнүң чыып, үжелеп чораан төөгүзүн, ханы уткалыг чагыгларын, шүлүктөрүн, очулга ажылдарын ном кылдыр чыып тургускаш, чырыкче үндүрер ажылды уруу Болор-маа Баярхүү уламчылаан. Ук номнуң ады «Сүт чагыг».

Ноябрь 10-да Тыва национал музейге «Сүт чагыг» деп номнуң ак дою болуп эрткен. Ном актаашкынының киржикчилери — эртем-шинчилел ажылдакчылары, Тываның күрүне университетинин башкылары, Чогаалчылар эвилели, хоочуннар, культура ажылдакчылары база номну чырыкче үнеринге улуг дузаны көргүскен улуг-биче чонувус.

Цэнгэл сумузда чаңылчаан тыва культу-

раның адырларын сайзырадыр болгаш нептередиринге улуг үлүг-хууну кирип, чаш салгалдарывыска үндезин культуравысты дамчыдып, оларга үлегер-чижек болуп чорууру дээш Иргит уруу Баярхүү Болормаа Тыва Республиканың Дээди Хуралының баштыңының мурнундан өөрүп четтиришкин бижии-биле шаңнаткан.

/ Тыва үндезин культура төвүнүң медээзинден.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва медиатрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А. К. Ооржак, А. Ч. Чамзырын —
2-17-94
Корректор: Ч. Н. Мачык,
А. А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация техно-
логиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга
хайгаарал талазы-биле федерал-
дыг албанның Енисей эргелели
«Шын» солуну 18.10.2022 чылда
бүрүткээн.
Бүрүткел дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыңан материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыт-
тыңан саннары болгаш өске-даа
фактылары, дыңнадылары дээш
авторлар боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси:
хуу кижилерге — П6855,
организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солунуң сайтызы:
shyn.ru

Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2640 кезек

2023 ЧЫЛДА «ШЫН»
СОЛУНУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР —
1282,9 рубль.

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 864 рубль.
Тел.: 8(39422)3-39-45, 2-18-10